

UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET
KATEDRA ZA HISTORIJU UMJETNOSTI

Arhitektonska plastika
sarajevskih džamija 16. stoljeća
(portal, minber, mihrab): odabrani primjeri
Završni diplomski rad

Mentor:

doc. dr. Haris Dervišević

Kandidatkinja:

Ajla Eminović

Sarajevo, 2020.

Sadržaj

1. Uvod.....	3
2. Sarajevo u osmanskom periodu: arhitektura i urbanizam.....	9
2.1. Opšte odlike džamija.....	11
3. Kamena plastika.....	14
3.1. Portal.....	15
3.2. Portali sa lukom stepenastog oblika.....	16
3.3. Raščlanjeni luk.....	18
3.4. Portali jedinstvenih ukrasa.....	24
3.5. Portali jednostavnog oblika bez ukrasa.....	26
4. Minber.....	27
4.1. Minberi sa baroknim elementima.....	29
4.2. Minberi jedinstvenih ukrasa.....	30
4.3. Minberi kombinovanih materijala.....	33
5. Mihrab.....	34
5.1. Mihrabi bez ukrasa.....	37
5.2. Mihrabi prizmatičnih ukrasa.....	40
5.3. Mihrabi trouglastih ukrasa.....	42
5.4. Mihrabi u vidu niše.....	45
5.5. Mihrabi sa specifičnim ukrasima.....	47
5.6. Mihrabi sa stalaktitnim ukrasima.....	49
6. Zaključak.....	55
7. Bibliografija.....	57
8. Internet izvori.....	59
9. Popis ilustracija.....	60

1. Uvod

Dolaskom osmanske vlasti i osnivača grada Sarajeva Isa-beg Ishakovića, na ovim prostorima započinje potpuno novo doba za Bosnu. Pored ekonomskih i socijalnih, Bosna je počela prolaziti kroz brojne arhitektonske i umjetničke faze razvoja. Sarajevo je, dolaskom Osmanlija na vlast, dobilo novi značaj poprimanjem prvih urbanih crta u 15. stoljeću. Od sredine 15. stoljeća, kada Osmanlije grade prve objekte u Sarajeva, pa do arhitektonskih zdanja iz kasnijeg razdoblja, primijetna je stalna tendencija ka spoju arhitekture i prirode. U tom bipoloarnom odnosu se nije osjećala dominacija jednog nad drugim. Na području današnje čaršije je i tada građeno mnogo arhitektonski poznatih ostvarenja. Prije nego se osmanska umjetnost ukorijenila na tlo Bosne i Hercegovine, srednjovjekovna Bosna je uzor u umjetnosti vidjela u tadašnjim srednjoevropskim i mediteranskim zemljama. To je tada podrazumijevalo ugledanje na umjetnost koja je u to vrijeme bila prisutna u Evropi - umjetnost romanike, gotike te umjetnost Bizanta. U srednjem vijeku centri oko kojih su se razvijala naselja su bili utvrđeni gradovi. Uglavnom su građeni od kamena, mada ih je bilo čak i od drveta u ranijem periodu. Već u narednom stoljeću, grad Sarajevo ima dominantnu i razvijenu islamsku kulturu. Brzi razvoj Sarajevo može zahvaliti dobrom geografskom položaju, zbog kojeg je postalo najistureniji trgovački i zanatski centar Osmanskog carstva prema zemljama središnje i zapadne Evrope. Uspon Sarajeva u 16. stoljeću odvijao se paralelno usponu Dubrovačke Republike, te se čini da su to bila dva najrazvijenija središta na Balkanu, u tom periodu. Promjene su dakako najprimjetnije na vizuri grada, odnosno arhitekturi i urbanizmu, ali ne može se zanemariti ni aspekt svakodnevnog života. Dolaskom osmanske vlasti pojavljuju se i novo pismo, novi običaji, te noviteti u obrazovanju. Ubrzan razvoj naselja doprinio je da Sarajevo već tridesetih godina 16. stoljeća (1531.) dobije status šehera, *id est* grada. Nakon zauzimanja cijele teritorije Balkana, uporedo sa širenjem islama, postepeno se mijenjala i fizionomija prethodnih srednjovjekovnih gradova. Oni su se razvijali u orijentalne kasabe, varoši i šehere. Kada je Evlija Čelebi, čuveni osmanski putopisac, boravio u ovim krajevima između 1660. i 1665. godine, bosanska su naselja već tada imala posve novi izgled. Spomenici osmanskog perioda u Bosni i Hercegovini su važan dio bosanske kulturne baštine. Kada se pobroje svi spomenici iz osmanskog perioda, rezultat je impresivni trocifreni broj. Treba napomenuti da je dosta osmanskog arhitektonskog naslijeđa uništen, iako je i domaće stanovništvo gradilo i podizalo spomenike. Spomenici koji su tada podignuti, služili su za različite potrebe, kao što su: religiozne, prosvjetne, saobraćajne i ostale.

Danas su oni važni za očuvanje tragova nekadašnje kulture ovih prostora i zaštitu iste. Mnogi od očuvanih spomenika nemaju istu utilitarnost kao kada su prvi put podignuti. Osmanska vlast je odigrala ključnu ulogu u razvoju Bosne od svog dolaska na ove prostore. Osmanlije su imale veliku ulogu u umjetničkom procvatu Bosne, uporedo su se razvijale i književnost, ali i arhitektura. Bosna se tada našla u osmanskoj renesansi. Sarajevo, kao glavni grad i epicentar dešavanja u bilo kojem pogledu, biva najznačajniji za osmansku vlast. Šesnaesto stoljeće, o kojem ovaj rad govori, predstavljalo je zlatno doba Sarajeva i bilo je vrijeme najvećeg ekonomskog i političkog razvoja Osmanskog carstva.

Smatra se da je godina osnivanja grada Sarajeva 1462. kada Isa-beg Ishaković, osmanski vojskovođa, podiže niz javnih, trgovačkih, te sakralnih objekata na području grada. Prema historijskim izvorima, Ishaković je podigao prvi objekat, odnosno džamiju, 1457. godine. Džamija je kasnije ponijela ime Careva džamija. Novosnovano naselje dobilo je ime po „saraju“¹ upravnom središtu kojeg je najvjerojatnije dao sagraditi Isa-beg Ishaković oko 1462. godine. Od vremena svog osnivanja 1462. godine pa do gubljenja političkog značaja premještanjem sjedišta u Banja Luku 1580. godine (s osnivanjem Bosanskog ejaleta), u Sarajevu su osim džamija podignute medrese, mektebi, tekije, hanovi, dućani, te prve crkve i sinagoga. Gradnju prvih sakralnih objekata pratilo je podizanje javnih građevina različite namjene. Skupa sa Osmanskim carstvom, došao je i sasvim novi period u političkoj i kulturnoj historiji. Sa novom religijom – islamom, te novim načinom života, malo po malo se sve grane islamske umjetnosti i kulture projiciraju na ovdašnje stvaralaštvo. Tada se razvija i istočnjačka arhitektonska kultura, koja zapravo znači oblikovanje prostora za život zajednice po principu osmanskog građevinarstva. Osmanski stil gradnje predstavlja spoj perzijske, arapske i bizantijske umjetnosti. Skupa s građevinskom kulturom, na ovo podneblje je preneseno i „umijeće plasiranja građevinskih objekata u prirodi i izgrađenom prostoru-umjetnost, koja je u ono doba bila svojstvena samo orijentalnim islamskim narodima.“²

¹ Behija Zlatar smatra da je Sarajevo dobilo iz konstrukcije Saray ovasi (Sajevsko polje), dok Abdulah Škaljić tumači da je ime Sarajevo nastalo spajanjem turskog naziva “saraj” i slavenskog sufiksa “eva” poput Smederevo, Kraljevo, Popovo, Mirijijevo, Trnovo. Behija Zlatar, *Zlatno doba Sarajeva*, 29. Abdulah Škaljić, *Turcizmi*, 550.

² Alija Bejtović *Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini (Sarajevo: Orijentalni institut Sarajevo, 1953.)*, 233.

Autori koji su se bavili i pisali o arhitekturi osmanskog perioda nisu poklanjali toliko pažnje analizi istih iz ugla historije umjetnosti ili vrijednosti ukrasa i plastike džamija 16. stoljeća. Većina autora, čiji će stavovi biti spomenuti u ovom radu, najčešće statistički dokumentuje arhitektonsko stvaralaštvo kroz činjenice i prizmu političkih dešavanja. Treba istaknuti da većina radova koji su posvećeni osmanskoj arhitekturi Sarajeva ne posvećuju dovoljnu pažnju arhitektonskoj plastici. To je jedan od motiva za pisanje ovog rada, budući da je arhitektonska plastika uvijek bila neodvojiv dio sakralnog objekta kao što je džamija. Činjenica je da postoje autori koji su svojevremeno pravili zapise o ovom stoljeću i njegovom arhitektonskom usponu. Za interese ovog rada, potrebno je bilo objediniti sve postojeće tekstove koji govore o sarajevskim džamijama, njihovim graditeljima i glavnim arhitektonskim obilježjima.

Behija Zlatar, sa razlogom, naziva 16. stoljeće „zlatnim dobom Sarajeva“ i akcentira to riječima da je Sarajevo bio „najveći grad u Bosni i jedan od najvećih gradova na Balkanu“.³ Zlatar se u djelu *Zlatno doba Sarajeva* bavila slikom Sarajeva iz 16. stoljeća, a fokus je na društvenoj, ekonomskoj i demografskoj slici grada. Tek potom su u djelu generalno navedene informacije o urbanističkoj crti grada. Pomenuta autorica se nije bavila analizom objekata. Iz njenog djela saznajemo da su sarajevske mahale imale veliki broj stanovnika. Skladno tome, osnivale su se i nastajale nove mahale, nastale na ranijim teritorijama grada. O samom postanku grada piše Hazim Šabanović i bilježi da postoje dvije glavne etape u razvoju arhitekture Sarajeva. Prvi period je, prema njegovim zapisima, trajao od 1500, do 1515., a drugi od 1515. do 1530. Naravno, postoji i razdoblje od 1530. do 1580. Renesansa kroz koju Sarajevo prolazi u 16. stoljeću upravo je razlog zbog kojeg se u ovom radu fokusira na to razdoblje. Pod renesansom se ne misli samo na teritorijalno širenje, pa ni na građevinski uspon, već i na porast stanovništva, te privredu koja se razvijala i omogućila takvu ekspanziju. U prvih petnaest godina 16. stoljeća (1500.-1515.), preovladava unutarne popunjavanje grada na već postignutoj teritoriji i tada nema monumentalnih građevina. U narednih petnaest godina (1515.-1530.), Sarajevo se znatno teritorijalno širi i dobiva prve monumentalne spomenike.⁴ Šabanović naglašava da je prema popisima tada, do 1515. godine, podignuto 15 muslimanskih mahala, jedna uglavnom hrišćanska

³Behija Zlatar, *Zlatno doba Sarajeva*, 38.

⁴Hazim Šabanović, *Postanak i razvoj Sarajeva, (Sarajevo: P.o. Radovi ANUBiH, Knj. XIII. Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 5, 1960.),102.*

"Mahala sarajevske varoši" i kolonija (džemat) dubrovačkih trgovaca."⁵ Svakako je bitno napomenuti da mahale iz 16. stoljeća, za koje se može saznati iz tekstova, su zapravo nastale prvi put u 15. stoljeću i da mahom u popisima nisu poredane hronološki niti geografski. Šabanović se uglavnom bavi hronologijom i ubiciranjem tadašnjih mahala, gdje i kada je koja nastala, u kojim dijelovima grada, te koja je bila plodno tlo za nastanak nekih takozvanih "mahalskih" džamija. Alija Bejtić je jedan od rijetkih autora koji primjećuje likovne vrijednosti arhitektonske dekoracije i navodi da su osmanske vojskovođe bile zapravo glavni nosioci građevinske umjetnosti i utemeljitelji skoro svih većih spomenika 15. i 16. stoljeća. "Arhitektonski dekor ogledava se u najrazličitijim formama lukova, kapitela, baza i drugih elemenata. U plošnoj ornamentici se ističu jake boje i stilizirani ornamenti arabeske, vegetabilne i geometrijske varijacije."⁶ Bitan faktor koji je utjecao na razvoj arhitekture je bila vjera, kako ističe Bejtić, jer „islam kao vjera, od svojih sljedbenika traži trošenje imetka kako u opće, tako i u društvene svrhe, te im zbog toga obećava veliku nagradu."⁷ U urbanizmu Bosne i Hercegovine, svako mjesto je imalo svoju čaršiju i mahalau. Džamije su se gradile i u mahalama i u centrima, tj. u čaršiji. Najčešće upotrebljavani materijali u bosanskohercegovačkoj arhitekturi osmanskog perioda su bili drvo i kamen. Naravno, jasno je da se kamen gotovo uvijek koristio u Hercegovini, kao što je drvo najčešće korišteno u Bosni. Ova dva materijala su se koristila naizmjenično i mnoga arhitektonska ostvarenja sadržala su oba spomenuta materijala." Građevine javnog karaktera, kao i potkopolne džamije, kupatila, bezistani, neki mostovi i dr., građeni su nekada od temelja do vrha od kamena, dok su na primjer neki objekti profanog karaktera sadržavali mješavinu i jednog i drugog materijala."⁸ Skoro sva poznatija i istaknutija zdanja osmanske arhitekture na Balkanu datiraju od polovine 15. do kraja 16. stoljeća. Arhitektura koja pripada tom periodu osvajanja, imitira dosta carigradske modele i primjere, kao i primjere iz grada Edirne. Šablone svih zdanja: džamija, medresa, bezistana, hanova i hamama, dizajnirali su većinom arhitekta sa istoka. Jedan dio radne snage je dolazio iz centra Istanbula, ali i drugih većih gradova osmanskog carstva. Osmansko arhitektonsko djelovanje je uglavnom bilo izraženo u 16. stoljeću i polako gubilo na snazi tokom 17. stoljeća. Sve poznatije džamije, kako u

⁵ Ibid., 103.

⁶ Alija Bejtić *Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Orijentalni institut Sarajevo, 1953.), 246.

⁷ Alija Bejtić *Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Orijentalni institut Sarajevo, 1953.), 234.

⁸ Ibid., 238.

Sarajevu, tako i u drugim gradovima Balkana, su izgrađene uglavnom u 16. stoljeću. Istaknutije džamije u Sarajevu sagrađene su za vrijeme vladavine sultana Sulejmana Veličanstvenog.

Tema završnog diplomskog rada govori o značaju, različitosti, ali i sličnosti obrade kamene plastike islamskih sakralnih objekata 16. stoljeća u Sarajevu. Početak rada posvećen je historijskim i političkim prilikama Sarajeva, potom će se napraviti kratki osvrt na stilske i formalne odlike arhitekture džamija 16. stoljeća. Nakon toga se fokus rada usmjerava na glavni dio, odnosno arhitektonsku plastiku. Kako cilj rada nije predstaviti džamije 16. stoljeća, već njihovu arhitektonsku dekoraciju, u tekstu će se najveća pažnja posvetiti odabranim primjerima. Madžida Bećirbegović je autorica koja je, za razliku od svojih kolega, mnogo pisala o tipologiji mihraba, minbera i portala, ali i drugih arhitektonskih rješenja na džamijama. Ona se bavila ovim elementima u kontekstu obrade i analize kamene plastike džamija sa prostora Bosne i Hercegovine. S tim u vezi, ono što ovaj rad može dodatno ponuditi, jeste jasna hipoteza koja će da naglasi valorizaciju upravo ove arhitektonske plastike (16. stoljeća). Pokušati će se prepoznati, detektovati i prema tome klasificirati domaće, a potom i majstore iz osmanskih centara većeg iskustva i prakse. Džamije koje su sagrađene u Sarajevu, u osmanskom periodu, ukazuju na dvije struje izrade kamene plastike. Primijeti se utjecaj iskusnih majstora Osmanskog carstva kada se pogleda izgradnja najistaknutijih sarajevskih džamija. Činjenica je, ipak, da su mnoge džamije izgradili i lokalni majstori, a to se vidi u karakteristikama materijala, izgleda i ostalih arhitektonskih elemenata. Lokalni majstori, za razliku od carigradskih, nisu imali jednake mogućnosti za razvoj svojih graditeljskih vještina. Oni su imali istu naklonost prema izradi, ali nisu posjedovali dovoljno razvijene vještine.

Dalje će u fokusu ovog rada biti kamena plastika sarajevskih džamija na padinama grada, tj. u sarajevskim mahalama, te kamena plastika džamija koje su nastale pod utjecajem estetike centra, Carigrada. Tri glavna arhitektonska elementa koji će se opisati i uporediti su mihrab, minber i portal. Izdvojiće se plastika kao zanimljiv primjer i pokazatelj vrsnoće osmanske umjetnosti i kulture u Bosni tokom 16. stoljeća. Poređenje mahalskih i većih džamija u centru grada uočavaju se znatne razlike u obradi, materijalu, kao i u vrstama ukrasa. Nije nepoznata činjenica da je džamija, ukoliko je sagrađena u mahali, bila znatno skromnija i oskudnija u vanjskom, ali i unutrašnjem izgledu. To je ovisilo i o naručiocu gradnje džamije, a ne samo o mjestu izgradnje. Mnogi faktori su utjecali na krajnji rezultat. Potreba da se napiše ovakav rad

nastala je iz činjenice da se konkretno o temi kamene plastike ne piše mnogo, skoro nikako. S obzirom na to da pisanih izvora o ovoj tematici nema mnogo, ovaj završni rad će ponuditi prvi pregled na tri navedena elementa i to kroz više metodologija rada, a to uključuje: stilsku, formalnu, ikonološku, ikonografsku, induktivnu, deskriptivnu i empirijsku metodu. Razumijevajući 16. stoljeće kao doba procvata ovog podneblja, razumljivo je zašto je baš to stoljeće odabrano kao vremenski okvir za ovu kratku studiju.

2. Sarajevo u osmanskom periodu: arhitektura i urbanizam

Među ostalim objektima islamske arhitekture u Sarajevu, koji su izgrađeni u vrijeme Osmanlija, bile su svakako i džamije. Tada je u sarajevskom planu svaka mahala imala džamiju i mekteb. Ne zanemarujući ranija razdoblja u historiji grada moglo bi se reći da su glavni pečat urbanom razvoju ipak dale Osmanlije. Ono što je prije bila tipična srednjovjekovna gradnja, nije znatno utjecalo na dalji razvoj urbaniteta Sarajeva. Kada je riječ o urbanizaciji, većina zdanja u staroj jezgri grada datira upravo iz perioda osmanskog carstva. U periodu osmanske vladavine, Sarajevo je predstavljalo bitan centar i izvan granica carstva. Tako je ono u 16. stoljeću, u zlatnom periodu, išlo u korak sa svim mogućnostima osmanskog ekonomskog i političkog napretka. U Sarajevu je, u periodu između 1518. i 1565. godine, bilo izgrađeno osam potkupolnih džamija. Prije dolaska osmanske vlasti u Bosnu, u srednjovjekovnoj bosanskoj kraljevini nije bilo tragova islamske arhitekture, što nije slučaj sa ostatkom svijeta. Naravno da su se pored džamija, nakon dolaska Osmanlija, gradili i hanovi, bezistani, kuće, mostovi, rezidencijalni objekti i fortifikacijska arhitektura. "S obzirom na vrijeme nastanka grada, većina objekata, prije svega vjerskih, građena je u klasičnom osmanskome stilu, osim manjeg broja koji je građen u ranocarigradskom stilu. Isto tako ne smije se zaboraviti da se zlatno doba Sarajeva iz 16. stoljeća podudaralo sa renesansnim razvojem evropskih gradova. Taj paralelizam je uočljiv kod historijskih opisa koji u smislu bogatstva i razvijenosti, porede Sarajevo sa poznatim evropskim gradovima."⁹ Staro Sarajevo se dijelilo na dva dijela: čaršiju, u kojoj je bilo središte privredne, javne i upravne službe i stambenu zonu, podijeljenu u više manjih mahala. Čaršiju je sačinjavala gusta mreža manjih ulica, u kojima su bile smještene zanatske radnje.¹⁰ U Sarajevu su se tada razvijali zanati kao što su: kujundžijski, kazandžijski, kazazski, sabljarski, terzijski, mudželistički i dr.¹¹ O odnosu umjetnosti i arhitekture na periferiji carstva, u poređenju sa ostvarenjima u centru, govorio je i Maximilian Hartmuth na međunarodnoj konferenciji *Centri i periferije u osmanskoj arhitekturi*. On je zapravo predstavio osmansku arhitekturu na Balkanu kao odnos između periferije i centra osmanske imperije. Sugerirao je da se "osmanska arhitektura Balkana odvijala u stalnom naponu između utjecaja centra, koji je bio inspiracija arhitekturi periferije, te njegovog slabljenja, što je prouzročilo javljanje samostalnijih arhitektonskih

⁹ Ibid., 21.

¹⁰ Husref Redžić, *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1983.), 86.

¹¹ Hamdija Kreševljaković, *ESNAFI I OBRTI u starom Sarajevu* (Sarajevo: NARODNA PROSVJETA, 1958.), 205.

rješenja nadahnutih lokalnom tradicijom."¹² S tim u vezi, džamije bivaju najstarije očuvane osmanske građevine na tlu Bosne i Hercegovine. Sarajevo je, tokom osmanskog perioda, postalo središte najveće arhitektonske djelatnosti na ovim prostorima. Najveći polet se osjetio od vremena kada je Gazi Husrev-beg bio na mjestu bosanskog sandžaka. Podizanjem brojnih zadužbina, među kojima džamija, medresa, hanikah, imaret i dućani, pogrešno se smatra osnivačem Sarajeva.¹³ Upravo zbog brojnih inicijativa, Gazi Husrev-beg je bio primjer drugima koji su slijedili njegove poduhvate. Finansijski izvori koji su taj razvoj omogućili pokazuju da se urbani arhitektonski razvoj ostvario kroz trud članova sultanove porodice i visoko pozicioniranih povjerenika. Kada su Osmanlije zauzele Bosnu, već tada su imali izgrađen određeni stil gradnje koji bi primijenili u novoosvojenim teritorijama.

¹² Maximilian Hartmuth, *Historija odnosa centar-periferija kao historija stila u arhitekturi osmanskih provincija u Centri i periferije u osmanskoj arhitekturi: Ponovo otkrivanje balkanskog naslijeđa*, Maximilian Hartmuth (Sarajevo, CHwB Regional Office, 2010.)p. 19

¹³ Behija Zlatar *Gazi Husrev-beg* (Sarajevo: Orijentalni instiut u Sarajevu, 2010.). p.161

2.1. Opšte odlike džamija

Tipološke odlike džamija podignutih u osmanskom periodu bile su uslovljene društvenom pozicijom i finansijskim mogućnostima vakifa, odnosno sposobnostima i iskustvom majstora. Behija Zlatar govori o dobro ukomponovanom arhitektonskom rješenju upravo u sarajevskoj čaršiji. Ona opisuje taj dio grada kao "dobro ukomponovani dio u kojem nema naglog prelaza od niskih prizemnih dućana do visokih munara."¹⁴ Među istaknutijim građevinama, najviše ih je bilo sakralnog karaktera – džamije. Osmanska vlast bi, odmah po osvajanju određenog mjesta, osnovala novi grad na tom teritoriju i među prvim podignutim objektima bila bi džamija. Oko tih džamija dalje bi se širilo i formiralo naselje. Svaka podignuta džamija odražavala je estetiku osmanske arhitekture, ali skromnijih dimenzija u odnosu na džamije Istanbula. Kao što je već spomenuto, u Sarajevu su ovakva zdanja podizali uglavnom ljudi sa ovih prostora. Zlatar također spominje prvu potkupolnu džamiju koja je podignuta u Sarajevu, a radi se o zadužbini Mustafa-paše Skenderpašića, koja je podignuta 1518. godine. "Mustafa-pašina džamija, koja je danas više poznata kao Skenderija, nalazila se na zapadnoj periferiji Sarajeva, a porušena je 1936. godine, nakon čega je na njenom mjestu izgrađen kulturno sportski centar Skenderija."¹⁵ Vidno je bilo da u Sarajevu dominira islamska kultura, bilo da se radi o izgradnji samog grada i gradskih objekata, jeziku, prosvjeti ili bilo kojem drugom obliku kulturnog ili društvenog djelovanja. Nadalje, Behija Zlatar napominje da je "zlatno doba islamske arhitekture u Bosni i Hercegovini bilo 16. stoljeće, kada u Sarajevu niču najljepše i najmonumentalnije građevine te arhitekture."¹⁶ Funkcija džamije, ipak, ostaje nepromijenjena. Džamija nije samo mjesto za molitvu, nego je i mjesto okupljanja vjernika, te simbol islama na određenom prostoru. Glavni elementi kao što su molitvena dvorana, mjesto uzimanja abdesta, munara, minber i mihrab, su stalni i obavezni elementi svake džamije. Džamije su, kako je pomenuto, podizali ljudi na visokim državnim pozicijama osmanske vlasti. To su uvijek bili bogati trgovci, zanatlije i sl. Većina njih bila je porijeklom iz Bosne, a neki su čak bili porodično vezani za osmansku dinastiju. Veličina i izgled džamije ovisili su od majstora i onih koji bi je projektovali, ali i od onih koji su davali naloge da se one podižu. Džamija je služila vjerskim obredima i molitvi, ali je bila i mjesto za držanje predavanja, te izučavanje svete knjige islama - Kur'ana. Među svim sarajevskim džamijama postoji očigledna podjela na

¹⁴ Behija Zlatar *Zlatno doba Sarajeva (XVI stoljeće)* (Sarajevo: Svjetlost, 1996.), p.220,

¹⁵ Ibid., 220.

¹⁶ Ibid., 179.

mahalske i čaršijske. Najistaknutnije čaršijske džamije su: Gazi Husrev-begova, Careva, Ferhadija, Baščaršijska (Hodže Duraka), Čekrekčijina, Mustafa-paše Skenderpašina te Ali-pašina. Pomenute džamije okupljene su oko središta sarajevske čaršije, dok su Skenderija i Ali-pašina džamija bile na, kako se tada smatralo, samom rubu grada.

Madžida Bećirbegović, jedna je od rijetkih autorica koja nudi nudi detaljnije opise sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini; navodi da "džamija je najčešće postavljena unutar šireg prostora koji je smješten uz, ili na raskrsnici dviju ulica. Prostor oko džamije, odnosno harem, većinom je omeđen zidom." Džamija je neizbježni kulturni i prosvjetni centar mahale, jasno prepoznatljiv u urbanoj slici jednog naselja. Time džamija dobiva, ne samo na važnosti formiranja mahale, nego utječe i na život u mahali. U manjim mjestima i selima džamija je epicentar stanovništva koje se tu okuplja. Ona u čaršiji ipak slovi za kulturni centar cijelog naselja. Cijeli kompleks kojem pripada džamija ima bitnu ulogu u formiranju urbane strukture i estetike grada.¹⁷ Najčešće bi podignuta džamija dobila ime po vladajućem sultanu. Prema mišljenju Alije Bejtića "džamije su relativno najbrojniji spomenici osmanske arhitekture na cijelom prostoru bivše turske carevine."¹⁸ Džamije podignute u Bosni i Hercegovini i Sarajevu nose karakteristike tipičnog izgleda osmanske džamije. To je prepoznatljivo kroz dva glavna oblika: potkupolne i džamije sa četverovodnim svodom. Arhitektura osmanske džamije je specifična po potkupolnim i četverosvodnim zdanjima, koja su i na ovim prostorima građena na isti način, ali u znatno manjim dimenzijama. Osim praktičnih urbanističkih uslova, postojali su i finansijski uslovi koji su dirigovali izgradnju ovakvih građevina. Džamije na prostoru Bosne i Hercegovine su većinom jednostavnih fasada i skromnih dimenzija i većina ima kvadratni tlocrt. Sve džamije na tlu Bosne i Hercegovine karakterizira centralni unutrašnji prostor - orta. U sredini prednjeg zida tog prostora se nalazi mihrab, polukružna niša, gdje stoji imam kad predvodi vjernike u molitvi. U desnom prednjem uglu je minber u vidu uzdignutog stepeništa. Vani, s obje strane ulaza u džamiju, nalaze se trijem i portal. Uzimajući u obzir materijal i vertikalni prostor, posebno se ističu džamije s kamenom kupolom. Kod takvih džamija, četiri masivna kamena zida prelaze preko stalaktitima ispunjenih trompa u tambur. "Jedan takav primjer u Sarajevu je upravo Begova džamija. Unutrašnji prostor nad kupolom čini se većim i

¹⁷ Amir Pašić *Islamic architecture in Bosnia and Hercegovina* (Istanbul: Research Centre for Islamic History, Art and Culture, 1994), p. 16

¹⁸ Alija Bejtić, *Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini* u: Prilozi za orijentalnu filologiju, III-IV (1952-53) (Sarajevo, Orijentalni institut, 1953), p. 243

veličanstvenijim. Osim Begove, sa sličnom arhitekturom ističu se i Careva i Ali-pašina u Sarajevu."¹⁹ Potkupalne džamije u Sarajevu pripadaju najjednostavnijem tipu osmanske džamije: kvadratni glavni molitveni prostor pokriven kupolom na pandantivima i trompama. Na ulaznom dijelu se nalazi trijem sa tri, pet ili sedam lukova, a sa desne strane je munara. Na trompama, pandantivima, portalima i mihrabima, su stalaktitni ukrasi."²⁰ Ipak, u Sarajevu su brojnije džamije sa drvenom munarom. O njima se nešto manje govori jer su zasjenjene monumentalnijim džamijama u sarajevskoj čaršiji. Džamije sa drvenom munarom su građene najčešće od ćerpiča, a krov im je prekriven ćeremitom. Minber, mahvil i ćurs su uglavnom od drveta i ukrašeni su rezbarijom. U takvom mahalskom ambijentu je bilo sasvim prirodno posaditi drvo pokraj džamije. Kada je riječ o podizanju ovih sakralnih objekata, svakako je jasno da je najveći broj džamija podignut uz inicijativu vladajućeg sultana. Upravo u takvim okolnostima, koje iziskuju narudžbu sa vrha, prepoznaju se razlike između džamija u koje se uložilo više i onih koje su rađene po standardima lokalnih majstora.

¹⁹ Ibid., 246.

²⁰ Behija Zlatar *Zlatno doba Sarajeva (XVI stoljeće)* (Sarajevo: Svjetlost, 1996.), p.184.

3. Kamena plastika

Princip ikonofobije prisutan je znatno u osmanskoj sakralnoj arhitekturi Bosne i Hercegovine. To je razlogom zbog kojeg se ne mogu vidjeti ni skulpturalna ni plastična ostvarenja figuralne tematike.²¹ Sačuvani primjeri arhitektonske kamene plastike, u štuku, kamenu ili mermeru, svjedoče da je arhitektonska plastika prvenstveno služila za dekoraciju građevine. Najčešće je ukrašavala minaret, šadrvan, kapitule, baze stubova, trijemove, krovne vijence, portale, prozore, dok je unutar džamije plitkim reljefom krasila mihrabe, minbere i mahvile. Činjenica je da figurativno slikarstvo nije česta pojava u islamskoj dekorativnoj umjetnosti, naročito ne u džamijama. Ipak, može se govoriti o kvalitetu obrade glavnih elemenata od kamena, u džamiji i van nje. Plastična arhitektonska dekoracija najčešće se izvodila u štuku, kamenu ili mermeru, a imala je zadatak da ukrašava pojedine dijelove građevine ili da u njoj unutrašnjosti oplemeni kameni mobilijar. Dekorativna plastika se najviše nalazila na munarama, šadrvanima, kapitelima, bazama, krovnim vijencima, portalima, prozorima, a u unutrašnjosti na mihrabima, minberima i mahvilima.²² Ove oblike karakteriše jednostavnost. Iako ne sadrži motive figurativnog slikarstva, kamena plastika sarajevskih džamija nije osiromašena. Naprotiv, primijeti se različitost motiva i stilova ukrašavanja.

²¹ Obično se percipira da u islamskoj umjetnosti nema figuralnih predstava, dok umjetnost islama od najranijeg perioda dokazuje suprotno (Kusair Amra, Palat Mšata, itd.)

²² Andrej Andrejević *Islamska monumentalna umjetnost XVI veka u Jugoslaviji: kupolne džamije* (Srpska akademija nauka i umjetnosti balkanološki institut: posebna izdanja knj.24, Beograd: 1984.), 168.

3.1. Portal

Portal na ulazu je ono što se prvo primijeti pri samom prilasku džamiji. Upravo zato što je jedan od prvih elemenata koje ugledamo na džamiji, nekim nepisanim pravilom, portal najčešće biva izrađen detaljno i veoma precizno. Krajnji cilj je što reprezentativniji izgled. Na džamijama islamske arhitekture, portalima je poklanjana velika i posebna pažnja kada su u pitanju izrada i oblik. Kod potkupolnih džamija, portali su dobili monumentalne razmjere. Oni bi na trijemu džamije zauzimali skoro cijelu srednju interkolumniju, sa posebno naglašenom dekorativnom plastikom. Zanimljiv stav iznosi Andrej Andrejević koji kaže da su portali oduvijek bili uokvirivani plastično profilisanim vijencima, ukrašavani mukarnasom i drugom dekoracijom, a negdje čak izvođeni i kamenom različite boje.²³ Andrejević zaključuje da reprezentativnije džamije imaju složeniji portal, gdje je luk precizno izveden sa pratećom dekoracijom i natpisom vakifa u središnjem dijelu. Jednostavniji tipovi portala su uvučeni u zid u vidu pravougaonog otvora. Andrejević portale dijeli u tri grupe: 1. portal sa lukom stepenastog oblika koji može biti ukrašen nizom stalaktita, 2. portal sa prelomljenim lukom (koji se u Sarajevu ne može pronaći) i 3. portal sa rasčlanjenim lukom."²⁴ Madžida Bećirbegović ističe da je portal monumentalnih džamija izveden od kamena i uvijek je naglašen visokim pravougaonim okvirom koji doseže visinu 5-6 metara. Madžida Bećirbegović se koristi podjelom portala koju je ranije iznio Andrej Andrejević. U Sarajevu postoje džamije koje bi se uklapale u opis i tipologiju koje je predstavila Madžida Bećirbegović. Koristeći se ponuđenom tipologijom Andreja Andrejevića i Madžide Bećirbegović, portali sarajevskih džamija biti će, u nastavku, razvrstani u grupe.

²³ Andrej Andrejević *Islamska monumentalna umetnost XVI veka u Jugoslaviji: kupolne džamije* (Srpska akademija nauka i umetnosti balkanološki institut: posebna izdanja knj.24, Beograd: 1984.), 168.

²⁴ Ibidem, 168.

3.2. Portali sa lukom stepenastog oblika

Prvu skupinu čine portali Bašçaršijske i Ali-pašine džamije, koji su ujedno i najbolji primjeri ove grupe portala. Portali ove dvije džamije su skoro identičnog izgleda. Oba portala izlaze iz kubusa, čime se naglašava njihovo mjesto na fasadi. Iznad portala obje džamije nalazi se luk sa ključnim kamenom. Zahvaljujući činjenici da kamene luk i dovratnici Bašçaršijske džamije nisu okrećeni, vidljivo je da je luk sačinjen od interpolacije svijetlog i tamnijeg kamena, što suptilno daje dinamiku ulazu. Može se pretpostaviti da se identično rješenje nalazi na luku ulaza Ali-pašine džamije, iako je naknadnom restauratorskom intervencijom luk potpuno prekrećen. Iznad ulaza u obje pomenute džamije nalaze se kamene ploče sa tarihom koji sadrži podatke o vremenu gradnje i kasnijim intervencijama na objektu. Na gornjem dijelu portala Bašçaršijske i Ali-pašine džamije, nalazi se stepenasti luk koji je ukrašen jednostavnim mukarnasom u sedam nizova. Broj sedam nije slučajna i simbolizira stepene duhovnog uzdizanja. O tome će biti više riječi u poglavlju o mihrabima. Stepenasti luk na portalima završava se kamenim arhitektonskim elementom u obliku lampe. Jedina razlika među portalima ove dvije džamije je motiv "tore" koji nalikuju pilastru, a baza i kapitel su skoro identični.

Ilustracija 1. Portal Havadže Duraka džamije

Ilustracija 2. Portal Ali-pašine džamije

U prvi tip portala (portal stepenastog luka), skupa sa Čaršijskom i Ali-pašinom džamijom, ubrajaju se i portali Ašik Memije (ilustracija 3), Bali-bega Malkočevića (ilustracija 4) i portal džamije Nadmlini. Od ove tri džamije, portal džamije Bali-bega Malkočevića ima najjednostavniji oblik i jedan je od najstarijih primjera portala. Džamija Bali-bega Malkočevića je izgrađena čak u drugoj polovici 15. stoljeća. Džamija Ašik Memije ima kameni konusni portal sa jednim redom mukarnasa. Ono što ove tri džamije razlikuje od Baščaršijeske i Ali-pašine džamije jeste ključni kamen iznad samih vrata. Taj kamen ne postoji kod ove tri džamije. Iznad njihovih vrata je udubljeni dio sa mukarnasom od sedam nizova. Kameni okvir Ašik-memije je plave boje. Na gornjem dijelu okvira, između mukarnasa i gornjeg dijela vrata, nalazi se kameni dio ukrašen horizontalno postavljenom repetitivnom dekoracijom. Iznad tog horizontalnog kamena postavljen je tarih, koji se nalazi između sedam nizova mukarnasa. Portal džamije Bali-bega Malkočevića je vrlo sličan Ašik-memije džamiji sa plitkom konusnom nišom. Ipak, portal Malkočevića džamije je svedeniji i nema ukrasa. Okvir portala je obojen u žutu boju, dok je unutrašnji dio zelene boje. Jedino što se izdvaja iz cijelog gornjeg dijela portala jesu tarih i naglašeni mukarnas čija se forma nazire kroz okrugla udubljenja žute boje. Udubljenja su raspoređena u obliku luka. Portalska konusna niša džamije Nadmlini je jednostavnija i potpuno je bijela. U gornjem dijelu portala nalazi se tarih, kao i kod većine portala, dok se iznad tariha nalazi trouglasti luk sa mukarnasom u sedam nizova.

Ilustracija 3. Portal Ašik-memija džamije

Ilustracija 4. Portal džamije Bali-bega Malkočevića

3.3. Portali sa raščlanjenim lukom

Kao primjer skupine portala raščlanjenog luka može se uzeti dobro poznati portal Gazi Husrev-begove džamije, kao i portal Gazi Husrev-begove medrese. Portal Begove džamije se nalazi na sredini trijema, a ukrašen je arabeskama. Naročito se izdvaja po svojoj dekoraciji, bogatoj ornamentici i imponantnoj veličini i visini. Osnova portala se razvija u duboku nišu, a na obje strane dovratnika nalaze se dva udubljenja koje liče na mihrab. Iznad udubljenja se nalazi mukarnas. Vrata uokviruju kameni dovratnici koji su u gornjem dijelu presvedeni segmentnim lukom. Portal iz granica okvira prelazi u površinu bijele boje, a koja prema vrhu prelazi u višeslojni mukarnas. "Na dovratnike su se nadovezivali snažni dijelovi portala sa usko usječenom ivicom, koji iz ravni zida izlaze preko 1,50 m. Vanjske ivice portala uokvirene su profiliranim kamenim vijencem. Vrata su dvokrilna, drvena, bogato dekorirana."²⁵ Ono što izdvaja portal Begove džamije jeste bogatstvo ukrasa. Što se dekoracije tiče, na samom ulazu u džamiju nalazi se restaurirana dekoracija iz austrougarskog perioda. U vrhu portala, sa obje strane, postavljene su dvije *levhe* Rakim-efendije Islamovića (sarajevski kaligraf s kraja 19. stoljeća).²⁶ Promatrajući portal kao cjelinu, može se zaključiti da je njegova originalna izrada najvjerojatnije rad istanbulskih majstora. Portal Begove džamije, kao i drugi elementi, dokaz su da suština ljepote leži u jednostavnosti i decentnosti. Mukarnas koji krasi portal ove džamije važi za jedan od najkompleksnije izrađenih u Sarajevu. Većina poštovalaca umjetnosti i arhitekture, ali i znalci historije umjetnosti, su ranije Gazi Husrev-begovu džamiju i njeno prostorno rješenje pripisivali najistaknutijem carigradskom arhitekti Mimar Sinanu (1489-1588). Husref Redžić smatra da "studije zasnovane na komparativnoj analizi stila Gazi Husrev-begove džamije i stila ranih Sinanovih ostvarenja pokazuju da mu se ovaj objekt ne može pridružiti."²⁷ Jednu od interesantnijih hipoteza vezanih za gradnju Gazi Husrev-begove džamije iznio je Nihad Čengić koji veli da je „Gazi Husrev-beg za svoju zadužbinu dobio projekt od mimara Adžema Esira Alija u vidu makete, a zatim se za realizaciju obratio Sinanu, tada janjičarskom komandantu i inženjeru, koji se nalazio u zoni i koji je, po svemu sudeći, rukovodio izvedbom projekta.“²⁸ Ipak, ovakvi stavovi jednostavno potvrđuju činjenicu da će neka arhitektonska ostvarenja uvijek biti

²⁵ Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, *Gazi Husrev-begova džamija, graditeljska cjelina*, BiH, http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2897 (pristup: 04.10.2019.)

²⁶ Haris Dervišević *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju* (Sarajevo: Institut za istoriju, 2011), p.244.

²⁷ Haris Dervišević, Naučni skup "*Bošnjaci u Osmanskom carstvu (XV-XX stoljeće)*"-Kako su Bošnjaci utjecali na razvoj osmanske umjetnosti Mladi muslimani,2016, p.215

²⁸ Nihad Čengić *Begova džamija kao djelo umjetnosti* (Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2008), p.22

prepoznavana kao djela velikih estetskih vrijednosti, a koja su uglavnom povezana sa Carigradom.

S druge strane, ovakvi "isključivi" stavovi nekada dovode do pogrešnih informacija i neosnovanih zaključaka, što bi u konačnici bio negativan ishod istraživanja, posebno u historiji umjetnosti. Portal Begove džamije je karakterističan po dubljoj niši koja sa unutrašnjih bočnih strana ima dodatne ukrasne manje mihrabe koji također imaju mukarnase. "U dnu niše je, od probrane breče, otvor za vrata čiji je luk sazidan od perfektno uklopljenih deventnaest kamenih blokova od floralne forme. Naizmjenične su hromatske karakteristike, pa devet bijelih, poput zraka, strše prema spoljašnosti, dok deset bordo, prema unutrašnjosti, odnosno ulazu."²⁹ "Reljefna forma koja nadvija luk, u svom središtu ima ugrađen mali krug od breče. Ovaj motiv u cjelosti kao da prilagođava mehke krive linije luka u dominantnu ugaonu geometriju portala i daje linearnu paralelu pravougaonom epigramu. Epigram je centralna likovna cjelina kompozicije portala. Harfovi i ornamenti su kvalitetno uklesani u monolitnu ploču čvrstog krečnjaka."³⁰ Epigram se izdvaja svojom profinjenom obradom i stilski mu je srodan epigram na Gazi Husrev-begovom turbetu i Kuršumli medresi, iako su to epigrami različitih autora, stila i izvedbe. Svojim estetskim karakteristikama i masivnošću epigram se dosta izdvaja, poput zasebne cjeline. Uprkos takvom dominantnom izgledu, epigram se svejedno harmonično uklapa u kompoziciju portala. To je vjerovatno jedna od najimpresivnijih stvari kada je u pitanju ovaj portal. Vještina izrade je vrijedna divljenja. Otklanjanjem slojeva koji su prethodno postojali na epigramu, otkrivena je originalna zelena pozadina, a na kaligrafskom dijelu ostaci zlatnih listića na kamenu. Najviši dio niše portala Begove džamije sadrži unikatnu i reprezentativnu kompoziciju mukarnasa. Niša portala je jedan od najljepše ukrašenih arhitektonskih elemenata u Begovoj džamiji. Ovaj arhitektonski motiv u islamskoj umjetnosti – mukarnas, zapravo je motiv koji se u literaturi nedovoljno spominje i opisuje, a zapravo je često prisutan i u sarajevskim i u džamijama u ostatku islamskog svijeta. Sva tri prethodno opisana portala pripadaju džamijama čije su izrade kamenih elemenata pažljivo izvedene. Može se reći da, sudeći po njihovoj temeljitoj obradi i mnoštvu detalja, njihova plastika pripada radu iskusnog majstora, koji je svoje umijeće vježbao i usavršavao na objektima van teritorije Bosne i radio čak i u centru Osmanskog

²⁹ Nihad Čengić, *Begova džamija kao djelo umjetnosti: estetska metamorfoza kroz stoljeća i posljednje konzervacije originaliteta* (Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2008), 82.

³⁰ Ibid., 83.

carstva. Džamija čiji se luk može svrstati u grupu portala sa raščlanjenim lukom je i Ferhadbegova džamija u Sarajevu. Ono što vezuje ovaj portal sa prethodo opisanim portalima jeste njegov pravougaoni oblik sa tendencijom da stremlji ka visini. Težnja ka fascinirajućim dimenzijama i jeste ono što opisane portale, između ostalog, čini monumentalnim. Portal Ferhadbegove džamije je izvučen iz džamijskog zida za otprilike 0,55 m te, dominira centralnim dijelom prednjeg zida.

Portal svojom širinom zauzima cjelokupni prostor između sofa. Visina portala iznosi 4,88 m, mjereno od poda. Njegova dvokrilna drvena vrata uokviruje kameni dovratnik zasveden segmentnim lukom od kamena. Ni luk, a ni dovratnik portala nemaju nikakve profilacije. Iznad vrata je kamena ploča sa tarihom, a smještena je unutar pravougaonog polja. Valovita polukružna linija donjeg dijela niše portala zasvodi prostor tariha. Niša je sa unutrašnje strane, u uglovima, ukrašena obojenom stalaktitnom dekoracijom.³¹ Kada se govori o izradi i dekoraciji lukova, Ferhadija, Ali-pašina i Čaršijska džamija imaju mnogo sličnosti. S druge strane, Begova džamija se izdvaja zbog detaljnije i preciznije izrade dekorativnih elemenata mukarnasa. Van luka portala Ferhadije nalaze se dva medaljona sa lijeve i desne strane, a cijeli portal je uokviren debelim kamenim okvirom svijetle boje, što vizuelno čini cijelu konstrukciju potpunom.

Portal koji se zasigurno može porediti sa portalom Begove džamije (zbog jednako profinjeno izvedenog dizajna mukarnasa) je portal Gazi Husrev-begove medrese. Oba portala su očigledno rezultat rada istih iskusnih ateljea. Vjeruje se (kao i za Begovu džamiju) da je glavni arhitekta ova dva sakralna objekta bio mimar osmanskog carstva, Adžem Esir Ali. Naravno da su obje pomenute građevine nastale po uzoru na najbolje i najrazvijenije džamije i medrese iz Carigrada, što objašnjava sličnosti arhitektonskih elemenata. Prvo što se ugleda prilikom ulaza u dvorište medrese jeste pažljivo izrađeni portal. Postavljen je na sredinu ulazne fasade, stvarajući arhitektonsku proporcionalnost, jednakost i ravnotežu. Ističe se i svojom visinom, koja prelazi visinu fasade. Portal je pravougaonog oblika i cijeli je izgrađen od kamena. Sa obje strane portala, unutar kamena, izrađene su dvije niše. Vrata i mukarnas stvaraju efekat dubine u prostoru, što je najviše postignuto bogatom stalaktitnom izradom u stepenastom luku iznad vrata.

³¹ Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, *Ferhadija džamija, graditeljska cjelina*, http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2514(pristup: 06.10.2019.)

U mukarnasu je primijetan manjak koloritnih ukrasa kamena. Smatra se, sudeći po izradi portala (ali i drugih elemenata kamene plastike) Begove i Careve džamije i Kuršumli medrese, da je u pitanju rad majstora iz Istanbula. Ostale džamije su mogle biti rađene po uzoru na oblik njihovih portala, ali dekoracijski nisu ostvarene u potpunom identičnom smislu. Druge džamije iz Sarajeva, kada je u pitanju period 16. stoljeća (npr. Miščina, Vrbanjuša i Buzadži Hadži Hasanova džamije), svojom jednostavnošću i deficitom vješte izrade, ukazuju na rad lokalnih majstora.

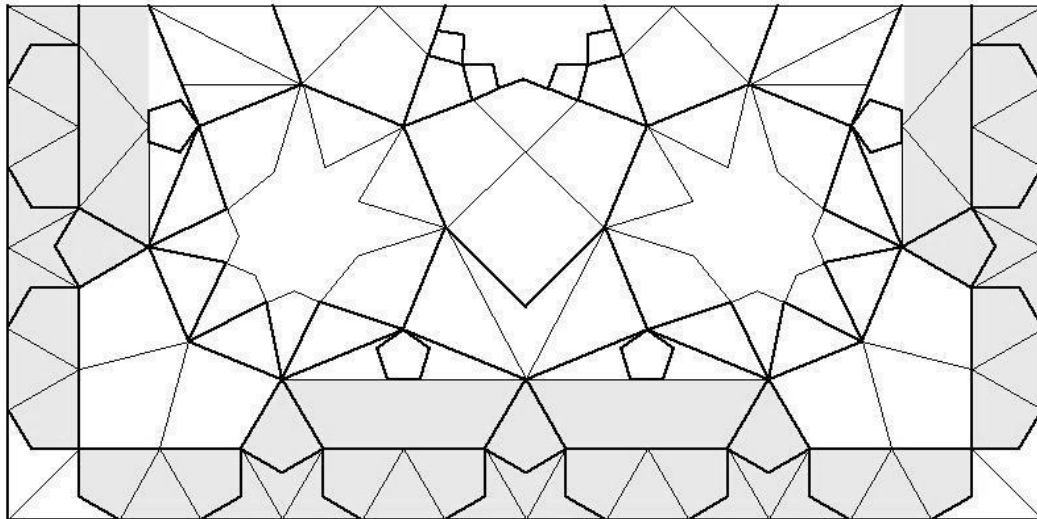
Ilustracija 5. *Portal Gazi Husrev-begove džamije*

Ilustracija 6. *Portal Ferhad-begove džamije*

Ilustracija 7. Mukarnas portala Gazi Husrev-begove džamije
(fotografija preuzeta iz knjige *Begova džamija kao djelo umjetnosti*, Nihad Čengić)

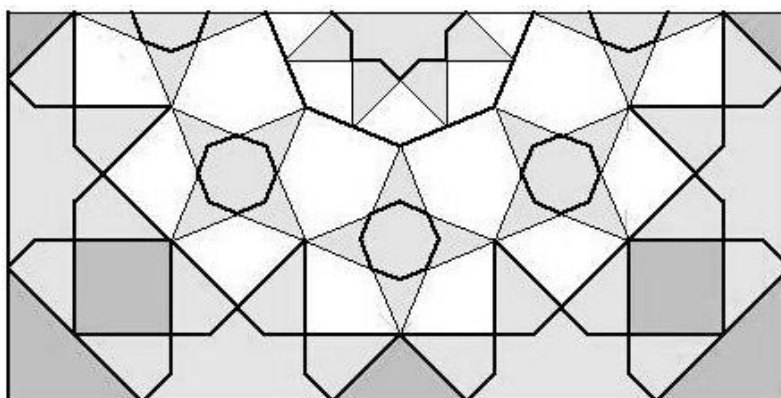
Ilustracija 8. Tlocrtno rješenje mukarnasa portala Gazi Husrev-begove džamije
(preuzeto sa: <http://www.shiro1000.jp/muqarnas/data/balkan.htm>)

Ilustracija 9. *Gazi Husrev-begova medresa (portal)*

Ilustracija 10. *Portal Gazi Husrev-begove medrese*

Ilustracija 11. *Tlocrtno rješenje mukarnasa portala Gazi Husrev-begove medrese*
(preuzeto sa: <http://www.shiro1000.jp/muqarnas/data/balkan.htm>)

3.4. Portali jedinstvenih ukrasa

Džamijski portal koji se ne može u potpunosti svrstati niti u jedan oblik portala koje je autorica Madžida navela, jeste portal Careve džamija (ilustracija 10) tj. džamije sultana Mehmeda II el-Fatiha. Prvi luk iznad drvenih vrata posjeduje sličnosti sa portalom Čaršijske džamije, a nema sličnosti sa portalima Begove ili Ali-pašine džamije. Lukovi ove dvije džamije imaju suptilnije spajanje sa dva bočna mermerna zida, dok se luk portala Careve džamije oštrim presjekom spaja sa dva bočna zida. "Ulazni portal Careve džamije, gabarita 3,44x5,80 m, istaknut je 35 cm u odnosu na ravan sjevernog zida. Prelomljeni luk i tarih u luneti iznad vrata ističu ulaznu partiju džamije. Lijevo i desno od središnjeg pristupnog prolaza ulaznim vratima, izvedene su vanjske sofe. Dvokrilna ulazna vrata, u otvoru iznad kojeg je lučna greda izvedena u formi nadvoja od kamenih segmenata, izvedena su od punog hrastovog drveta, i uvode nas u centralni molitveni prostor džamije (unutašnjih svijetlih dimenzija 13,16x13,12 m)."³² Vrlo je sličan, po izradi i obliku, portalu Ferhadija džamije. Portali onih džamija čije su kamene plastike rađene u ne tako bogatoj dekoraciji, a ni toliko vještom rukom, su posebnog tipa. Potrebno je opisati razlike u ove dvije grupe izvođenja. Portali jedinstvenih ukrasa se izdvajaju prvenstveno po jednostavnosti oblika i izrade, a upravo zbog manjka prakse i vještine lokalnih majstora. Takav portal pripada Miščinoj džamiji. To je kameni portal, potpunoje bijele, osim drvenih vrata koja se dodatno ističu u bjelini kamena. Ne posjeduje nikakvu dekoraciju, osim stepenastog luka, koji je postavljen kao jedan vid okvira koji izgleda kao da je isplivao na površinu. Još jedan portal jedinstvenih ukrasa jeste portal Čekrekčijine džamije u Sarajevu (ilustracija 9). Ona je savremenik Begove džamije i potrebno je uporediti njen portal sa prethodno opisanim portalima.³³ Zanimljivo je da je portal Čekrekčijine džamije, za razliku od portala Begove džamije, jednostavne i skromne izrade, bez mnoštva stalaktitnih ukrasa. Portal Čekrekčijine džamije je zapravo kameni otvor u zidu iznad kojeg se nalazi polukružni floralno naslikani nadvratnik (timpan). Oko portala se nalazi samo bijeli zidi nema nikakav okvir ili dekoraciju.

³² Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, *Careva džamija, graditeljska cjelina*, http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2512; (06.10.2019.)

³³ Hamdija Kreševljaković *Džamija i vakufnama Muslihuddina Čekrekčije* (Sarajevo: Državna štamparija, 1938), 9.

Ilustracija 12. Portal
*Ćerkezijine džamije u
Sarajevu*

Ilustracija 13. Careva džamija u Sarajevu (portal)

3.5. Portali jednostavnog oblika bez ukrasa

U skupinu portala jednostavnijeg oblika (najčešće bez ikakvih dekorativnih elemenata) spadaju portali džamije hadži Hasana než-Zadea, Mehmed-beg Isabegovića i Arabi atik džamije. Ove tri džamije su specifične jer u svojim izradama portala nemaju niti jedan vid dekoracije kao što imaju prethodno opisane. Sve tri su mahalske džamije, jer nisu smještene u centru grada, odnosno u sarajevskoj čaršiji. Ovi su portali skromnijih dimenzija i materijala. Džamije Hasana než-Zadea i Mehmed-beg Isakovića su izgrađene u 16. stoljeću, dok je Arabi atik džamija izgrađena nešto ranije, krajem 15. stoljeća. Kada je riječ o izradi portala, džamija hadži Hasana než-Zadea i Arabi atik džamija imaju isti portal. Portal je kubusni, nema mukarnasa, tahira, niti dekoracije, a vrata su drvena. Džamija Mehmed-beg Isakovića ima kubusni dio ukrašen i ofarban različitim bojama, ali sa svedenijim oblikom kubusa. Iznad vrata, u kubusnom okviru nalazi se tahir.

4. Minber

Islamska kultura je, kao što je već rečeno, svoj smisao oblikovala u skladu sa islamskim propisima. To se ogleda i u islamskoj arhitekturi, pri čemu su islamski graditelji akcentat stavljali na prisustvo harmonije unutrašnjeg i vanjskog prostora. Ostvaren je i balans osvjetljenog i zamračeng prostora. To se najjasnije vidi na primjeru džamije. Islamska kultura odražava bogatstvo islamske civilizacije. Ranije je u radu pomenuta važnost džamije u Islamu i dat je kratki osvrt na opšte odlike džamija. Opisan je i portal, kao jedan od bitnih arhitektonskih elemenata džamije koji se nalazi na ulazu u džamiju.

Naglašeno je da su minber, mihrab i portal džamije fokus ovog rada, te da je opis ovih elemenata glavni sadržaj. Minber je izdvojeni manji prostor u džamiji gdje imam stoji za vrijeme hutbe, odnosno muslimanske molitve. Minber je po svojoj funkcionalnosti govornica (može se uporediti sa propovijedaonicom u crkvi). Svaka džamija ima minber i on se sastoji od stepenica i malog tornja na vrhu. Taj toranj je sličan baldahinu. Imam se popne uz stepenice, da bi bio na izdignutom mjestu i na taj se način osigurava da se osoba koja vodi molitvu vidi i dovoljno jasno čuje u svakom dijelu džamije. Minber je postavljen desno od mihraba i okrenut je prema istoku. Razlog leži u islamskim vjerovanjima, jer se i muslimani u toku molitve okreću prema istoku, odnosno u pravcu glavnog islamskog svetišta – Kabe. Prvobitni minberi su bili u obliku drvenih postolja sa 3 stepenice. Vremenom su se isprofilisali kao bitan element unutrašnjeg džamijskog prostora, pa su bivali bogato ukrašeni ornamentima. U većim džamijama, minber je izveden u kamenu i bogato je dekorisan. Minber može biti konstruisan i od drveta, ali ima ustaljen oblik u svim džamijama. Stepenište minbera ima ogradu i to stepenište vodi do podijuma na vrhu. Na tom podijumu stoji govornik koji vodi molitvu. Podijum je uokviren sa četiri tanka stuba koji nose toranj na vrhu. Iznad tornja je završni dio minbera u obliku osmougaonog tambura koji se sužava prema vrhu. Toranj sa svojim završetkom je dio minbera koji ima najveću visinu. Stepenište i ulaz u minber su niži. Iz tog razlog se ispod tornja formira prolaz. Ulaz u stepenište minbera može, ali i ne mora, imati vrata. Džamije sa drvenom munarom obično imaju minber sličnog oblika kao i munara. Takav je minber izveden u drvetu i najčešće je konstrukcija jednostavna. Kod manjih je džamija minber manjih dimenzija i jednostavne je izvedbe, sa malo ukrasa i ornamenta. Visina minbera varira između 3,2 m i 4,8 m. Dužina prostora na tlu, koju zauzima kompletna konstrukcija minbera, je uglavnom 2 do 3 m.²⁸

Nihad Čengiđ smatra da "po kompozicionoj osnovi minber je jednostavno trougao vertikalom naslonjen na Kiblu, koji u dnu počinje manjim portalom, a završava malom kulom sa šiljatim koničnim krovom koji natkriva počasno mjesto. Na stepenište se stupa kroz dvokrilna vrata ugrađena u kameni luk, nad kojim je u reljefu kaligrafski natpis prvog šarta, a vrh iznad natpisa završava floralnom formom ljljana."³⁴ Bočne strane stepeništa minbera su zatvorene daskom. Sarajevski minberi džamija 16. stoljeća se mogu svrstati u više različitih skupina:

- Minberi sa baroknim elementima (Jahja-pašina džamija),
- Minberi jednostavnih formi i kombinovanih materijala (Čekrekčijina i Buzadži Hadži Hasanova džamija),
- Minberi sa kompleksnijim ukrasima (Careva džamija, Gazi Husrev-begova džamija, Čaršijska i Ali-pašina džamija)

U ovom radu neće biti detaljnije analize drvenih mihraba i minbera, ali će se analizirati minber Čekrekčijine džamije.

³⁴ Nihad Čengiđ, *Begova džamija kao djelo umjetnosti: estetska metamorfoza kroz stoljeća i posljednje konzervacije originaliteta* (Sarajevo: Sarajevo Publishing, 2008), 67.

4.1. Minberi sa baroknim elementima

Kada je u pitanju podjela minbera sarajevskih džamija 16. stoljeća, prvu skupinu čine minberi sa baroknim elementima. Za elemente barokne arhitekture je tipična težnja ka raskoši i obilnom ukrašavanju. Primjer takvog minbera je minber Jahja-pašine džamije u Sarajevu. U svrhu boljeg i temeljitijeg razumijevanja izgleda pomenutog minbera, neophodno je nakratko se osvrnuti na historiju i izgradnju Jahja-pašine džamije. Historijski izvori upućuju na informaciju da je Jahja-pašina džamija u Sarajevu izgrađena krajem 15. stoljeća. Gradnju je finansirao bosanski sandžak-beg Jahja-paša 1482/83. godine. Jahja-pašina džamija je izgrađena u sarajevskoj mahali poznatoj i pod imenom Čurčića brijeg ili Čurčića mahala. Po narodnoj predaji, u mahali ove džamije je svoje dvore imao i Gazi Husrev-beg, dok je bio bosanski namjesnik. Ovo je jedna od najprostranijih mahalskih džamija. Izgled mihraba i minbera ove džamije navode na zaključak da je to bila jedna od bolje građenih sarajevskih džamija. Jahja-pašina džamija je spaljena u velikom požaru Sarajeva, kada je Eugen Savojski, sa svojom vojskom napao Sarajevo. Salih-aga Čurčić ju je obnovio 1698. godine. Minber Jahja-pašine džamije je posebno interesantan jer forma, stil i dekoracija njegove konstrukcije odudaraju od osobina islamske arhitekture s kraja 15. stoljeća. Jahja-pašina džamija ima kamenu minber. U kamenu ogradu minbera su perforirane male šestokrake zvjezdice. Posebnog izgleda je i ukras na samom vrhu minbera. U prethodnom je poglavlju objašnjen tipični izgled vrha minbera, dok minber Jahja-pašine džamije podsjeća na više isprepletenih, jednoboynih formi u obliku ljiljana. U donjem dijelu minbera su otvori, odnosno niše. Baldahin na vrhu stepeništa se ne izdvaja svojom visinom, kao što je to slučaj kod većine džamija 16. stoljeća. Obzirom da je ovaj minber ukrašen mnoštvom elemenata koji su perforirani u kamenu, te da je konstruisan drugačije nego tipični minberi ostalih sarajevskih džamija da se zaključiti da potječe iz vremena prije dolaska Eugena Savojskog. To znači da, prilikom obnove džamije nakon požara, izgled minbera nije promijenjen u odnosu na prvobitni izgled. Minber je prvobitno, kada je džamija sagrađena, imao stilske odlike baroka: mnoštvo dekorativnih elemenata, težnja raskošnom, umjesto harmoničnom izgledu, te drugačiji izgled vrha minbera.

4.2. Minberi jedinstvenih ukrasa

Drugi tip minbera jeste minber Careve džamije u Sarajevu. Izgled ove džamije stvara utisak da je građena po pravilima glavnog arhitektonskog ateljea iz Istanbula. Ovo je jedna od najstarijih džamija u Bosni i Hercegovini. Pretpostavlja se da je sagrađena 1462. godine, a dao ju je izgraditi Isa-beg Ishaković. Vojska mađarskog kralja Matije Korvina je 1480. godine napala Sarajevo i tada je džamija teško oštećena. Obnovljena je za vrijeme vladavine sultana Sulejmana Veličanstvenog i taj izgled zadržava do danas. Kada se posmatra minber Careve džamije, među prvim stvarima koje se primijete je i velika sličnost sa minberom Begove džamije. Naime, oblik i način izrade ova dva minbera imaju mnogo sličnosti. Oblik konstrukcije minbera ne sadrži bitnih odstupanja od karakterističnog izgleda minbera džamija 16. stoljeća. Postoje manje razlike u veličini i nekoliko izmjena u izradi krune portala minbera. Među zabilježenim historijskim podacima, nema informacija o tome ko je arhitekta Careve džamije. Vidno je da, za razliku od prethodno opisanih džamija, elementi Careve džamije sadrže određene razlike u materijalu, a potom i u dekoraciji. Kruna portala minbera Careve džamije ima drugačiji završetak. Taj završetak zapravo i izgleda kao dio kraljevske krune sa pažljivom izradom u krajevima i obrisima. S druge strane, vrh minberskog portala Begove džamije je zaobljen i polukružan sa stepenastom izradom. Minber Careve džamije je polihromatski, te preovladavaju crvena, bež i zelena boja. To je bitno napomenuti, kao nešto što ovaj minber razlikuje od minbera Gazi Husrev-begove džamije, iako niti u jednoj džamiji nisu sačuvane originalne slikarske dekoracije. Minber careve džamije još ima isprepletene boje, boje koje uokviruju dijelove samog minbera. Boje koje preovladavaju su crvena, bež i zelena. Baldahin na vrhu stepeništa u Begovoj džamiji je nešto niži od baldahina u Carevoj. Oba minbera u dnu stepeništa imaju po tri male niše (otvora) i jednu veću nišu, sa krajnje lijeve strane minbera.

Ilustracija 14. *Minber Gazi Husrev-begove džamije*

Ilustracija 15. *Minber Careve džamije*

Dva minbera koja se mogu uporediti su minberi Ali-pašine džamije i Čaršijske džamije u Sarajevu. Sličnosti postoje u izradi i načinu na koji su uokvirene ograde minbera (ima sličnosti i sa minberom Careve džamije), ali i u arhitektonskim elementima samog minbera. Ovi minberi daju utisak da ih je radio isti majstor, što nije moguće, obzirom na to da je Ali-pašina džamija izgrađena 1560./61. godine, a Čaršijska mnogo prije nje - 1528. godine. Razlika u izgradnji ove dvije džamije je otprilike 33 godine. Neizbježno je to da su građene u periodu kada su sve osmanskodobne džamije ličile jedne na drugu u izradi, obliku, materijalu i dekoraciji, što uopće nije nesvakidašnje. Ono što je karakteristično konkretno za Sarajevo jeste sličnost sarajevskih džamija sa onima u Carigradu. Portal minbera Ali-pašine džamije ima stepenasti luk koji se u vrhu završava oblikom ljiljana. Kod Čaršijske džamije i njenog portala minbera primijeti se također stepenasta izrada luka. Minber Ali-pašine džamije i minber Čaršijske džamije imaju isti oblik baldahina na vrhu stepeništa. Oba minbera su od kamena.

Ilustracija 16. *Minber Havadže Duraka džamije*

Ilustracija 17. *Minber Ali-pašine džamije*

4.3. Minberi kombinovanih materijala

Treću skupinu čine minberi kombinovanih materijala. Primjer je Minber Čekrekčijine džamije. On oblikom liči na prethodno opisane minbere, ali je poseban zbog dekoracije i kombinacije materijala. Bočne strane, odnosno ograda stepeništa minbera, su najbolji primjer kombinacije materijala. Ograda minbera je uzdužno podijeljena i to tako da je polovina konstrukcije ograde od kamena, a polovina od drveta. Cijelom svojom površinom bočnog dijela, ovaj minber je dekorisan floralnom ornamentikom. Niše u ogradi su uokvirene narančastom linijom, koja je inače dominantna na cijeloj konstrukciji minbera. Portal minbera završava sa dva visoka šiljka, koji svojom visinom prelaze visinu portalske krune. Minber Buzadži Hadži Hasanove džamije se svojom jednostavnošću može uporediti sa izgledom minbera i Havadže Duraka i Ali-pašine džamije. Ovaj je minber jednostavan u dekorativnom smislu, s tim da i oblik ima dosta uproštenu arhitektonsku forme. Ispod drvenog gornjeg dijela ograde minbera je kameni donji dio ograde. On je jednobojan, bez ikakve dekoracije ili naslikanih površina. To je razlika u odnosu na prethodno opisani minber Čekrekčijine džamije. Osim stranica drvenog (gornjeg) dijela ograde, koje su omeđene zelenom bojom, ograda minbera nema nikakve ukrase niti floralne ornamente i potpuno je bijela. U dnu ograde su tri niše; dvije manje i jedna veća niša, koja je cijela obojena u zeleno. Kupolica minbera je također zelene boje.

Ilustracija 18. *Minber Ćekrekčijine džamije*

Ilustracija 19. *Minber Hadži Hasanove džamije*

5. Mihrab

Mihrab je niša u zidu džamije, usmjerena u pravcu Kible u Mekki, odnosno u pravcu istoka. Razlog za to je, kako je već rečeno, u tome što se muslimani okreću prema Kibli za vrijeme obavljanja namaza. Mihrab je obično smješten nasuprot glavnom džamijskom ulazu. Za vrijeme zajedničkih molitvi u džamiji, imam stoji u mihrabu, a vjernici koji klanjaju su iza njega. Riječ 'mihrab' izvorno nije imala vjersko značenje i u arapskom jeziku je značila 'posebna soba u kući'. Primjera radi, u srednjevjekovnim je utverdama to bila prostorija u kojoj se nalazilo prijestolje.

Kod prvih muslimana i prvih vjerskih zajednica na arapskom govornom području, pod pojmom mihrab se podrazumijevalo posebno mjesto na kojem se obavljala molitva. Halifa Osman Ibn Affan je naredio da se označi zid u džamiji poslanika Muhammeda a.s. koji je u pravcu Kible. Kasnije je namjesnik Medine, Omer Ibn Abdul-Aziz, mihrabu dao konačno značenje. To je postala niša u zidu, kako bi vjernici u džamiji znali u kojem je pravcu Kibla, pa shodno tome i klanjali u tom pravcu.

Tipološki gledano, u džamijama širom svijeta može se vidjeti nekoliko vrsta mihraba, a u konačnici se svode na tri oblika: polukružni, poligonalni i pravougaoni. U sarajevskim džamijama najčešće prisutan oblik polukružne niše. Neizostavan dio mihraba u bosanskim džamijama je kaligrafski ispis koji se nalazi odmah iznad niše. Bosanski mihrabi kompleksnijeg arhitektonskog rješenja obogaćeni su stalaktitima koji se nazivaju mukarnas. Mukarnas čini gornji dio mihrapske niše i postepeno se sužava prema vrhu. Mukarnas je najčešće podijeljen u sedam redova, a oni simboliziraju sedam stepena usavršavanja ljudske duše.

Da bi se postigao detaljniji i vjerodostojan opis elemenata sarajevskih džamija koji su fokus ovoga rada, bilo je neophodno posjetiti pomenute džamije i steći lični uvid. Na osnovu ličnog dojma, ali i podataka iz dostupne literature formirani su detaljni opisi minbera i mihraba sarajevskih džamija.

Prema mišljenju Andreja Andrejevića, „mihrab je polukružna niša koja se nalazi u jugoistočnom zidu i označva pravac okretanja vjernika za vrijeme molitve. Niša mihraba je zasvedena pri vrhu, a zatim uokvirena istaknutim pravougaonim okvirom. kod monumentalnih

džamija pravougaoni okvir ima više profilacija koje prate liniju okvira, a na vrhu je ukrasni završetak, kruna, bogato profilirana.“

Gornji dio niše, kako je već spomenuto, ukrašen je stalaktitom. Taj je ukras gornjeg dijela mihraba precizno urađen i klesan je u kamenu. Ukrasi mihraba su gotovo uvijek različito obojeni, a najčešće se koriste zelena, crvena, plava boja... Ovo je usputna napomena jer je već naglašeno da u većini džamija nije sačuvana originalna slikarska dekoracija. Uspjeh oslikavanja kamena zavisio je od boja i preciznosti majstora koji je radio slikarske dekoracije. Najjednostavniju izvedbu imali su mihrabi bez ikakvih ukrasa. Završni luk može biti i polukružan. Najjednostavnija imitaciju stalaktitnih ukrasa imaju mihrabi sa prizmatičnim ukrasima. Ukrasi su raspoređeni u cik-cak formu i ponavljaju se naizmjenično u horizontalnim redovima. Precizno urađeni ukrasi stvaraju svakako snažniji dojam plastike. Ukrasi su ponekad i zaobljeni i nepravilno izvedeni. Postoje i mihrabi sa ukrasima u vidu trouglastih oblika. Kod ovih je primjera niša mihraba podijeljena u horizontalne pojaseve, a svaki od tih pojaseva ima trouglaste ukrase koji su više ili manje naglašeni linijama. Primjer takvih ukrasa se može vidjeti na mihrabu Tabak Hadži Sulejmana u Sarajevu.

Prema riječima Harisa Derviševića, tipološki „mihrabi se svode na tri oblika: polukružni, poligonalni i pravougaoni. Oblik polukružne niše najprisutniji je u bosanskohercegovačkim džamijama.“

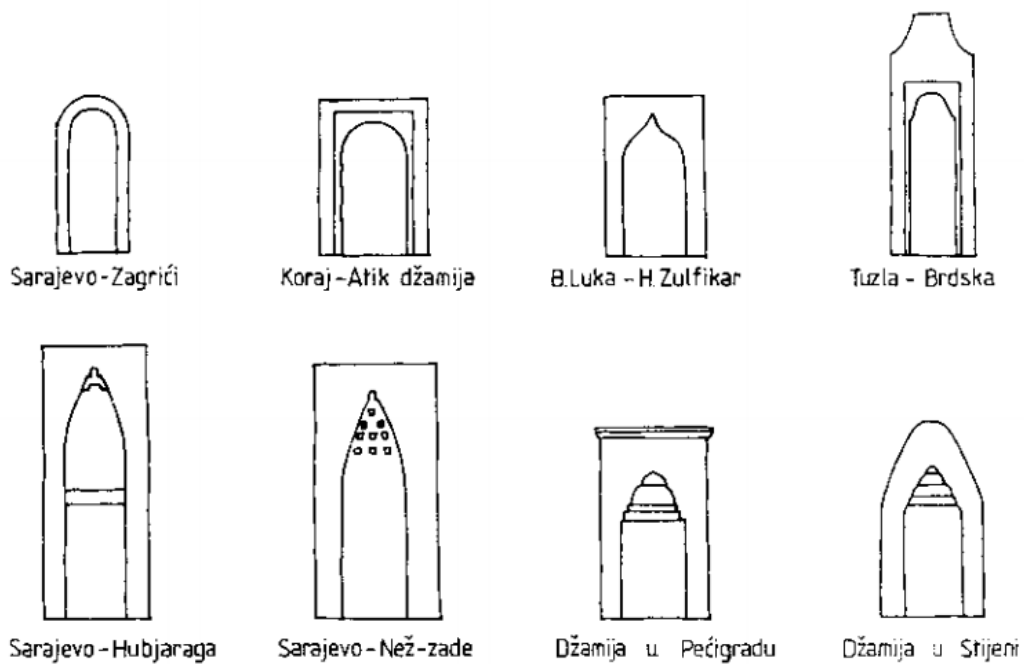
Mihrab je oduvijek bio obavezan element svake džamije, bilo da se radi o monumentalnoj ili beskupolnoj džamiji. Mihrab monumentalne džamije je najčešće imao pravougaoni okvir sa više profilacija, koji prate obris mihraba. Na vrhu se nalazi kruna, kao završni dio mihraba, najčešće bogato profilirana. Haris Sarajlić dodaje da „niša mihraba nije velika, širine je oko 100 cm i visine 2,5 – 4,5 m. Gornji dio niše je ukrašen stalaktitnim ukrasima precizne izrade, klesanim u kamenu. Pravougaoni okvir je dosta naglašen i može doseći visinu preko 7m.“ Džamije sa drvenom munarom uglavnom imaju mihrab poprilično sličnog oblika kao i džamije građene od kamena. Razlika je u dekorativnim elementima koji su dosta jednostavniji i uprošteniji. Prema mišljenju Madžide Bećirbegović, ukrasi na mihrabima se mogu podijeliti na šest tipova: 1. mihrabi bez ukrasa, 2. prizmatični ukrasi, 3. ukrasi u vidu trouglastih oblika, 4. ukrasi u vidu niša, 5. specifični ukrasi i 6. ukrasi u vidu stalaktita. Na osnovu ovakve podjele može se zaključiti da se najjednostavnije ukrašeni mihrabi najčešće završavaju zasvedenim

dijelom koji na sebi nema ukrasa. Završni luk mihraba sa ukrasima ovog tipa može biti urađen u polukružnom, prelomljenom ili vitičastom obliku. Kao primjer ovakvog mihraba, Madžida Bećirbegović navodi da „najjednostavniji mihrab u Sarajevu ima mesdžid Žagrić. To je polukružna niša okrečena u bijelo, dopunjena polukružnim okvirom.“ Osim ovog primjera, postoji i vratnička džamija, zvana još i „Bijela džamija“ ili Divan katiba Hajdara džamija koja također ima jednostavnu bijelu nišu uokvirenu bijelim kamenim okvirom.

5.1. Mihrabi bez ukrasa

Kada su u pitanju sarajevske džamije, nekoliko njih ima mihrabe bez ukrasa. Kao prvi takav primjer navodi se džamija Bali-bega Malkočevića (ilustracija 17). Ova džamija ima mihrab bez ukrasa, koji sadrži vrlo jednostavne oblike i dekoracije. Sagrađena je u drugoj polovini 15. stoljeća, a izgradnju je finansirao Bali-beg Malkočević, poznati bosanski plemić. Ovo je jedna od najstarijih sarajevskih džamija, pa se može reći i da je mihrab ove džamije jedan od najstarijih primjera niša osmanske arhitekture u Sarajevu. Mihrab džamije Bali-bega Malkočevića ima plitku kamenu plastiku. U niši, koja je bijele boje, nalazi se kaligrafski ispis arapskim pismom. U samom vrhu niše, mihrab je obojen u dvije boje koje ga ukrašavaju naizmjenično. Niša je uokvirena bojom zemljanog tona, ali samo u tragovima, jer je podloga bijela. Kada su u pitanju pomenute dekoracije, ima vrlo malo geometrijskih oblika, obojenih u nekoliko različitih boja, koji ukrašavaju mihrab ove džamije.

Džamija koja ima slične dekoracije i oblik kamene plastike mihraba je i Hubjar-agina džamija. Izgrađena je početkom 16. stoljeća. Mihrab ove džamije je bez ukrasa i vrlo je sličan mihrabu Bali-beg Malkočevića džamije kada je u pitanju manjak dekorativnih elemenata. Razlika je u tome što je konstrukcija mihraba Hubjar-agine džamije viša i ima naglašeniju vertikalnu. Površina niše je potpuno obojena i to u dvije boje, s tim da su u pitanju renoviranje i restauracija. Zbog toga se ne zna sa sigurnošću kakva je bila originalna slikarska dekoracija ovog mihraba. Mihrab Hubjar-agine džamije je autentičan po svom obliku i izvedbi. Osim ukrasa, njegov je oblik sveden na minimum; nema krivih linija niti dekorativnih elemenata. Okvir ovog mihraba je jednoobrazan, a završetak na vrhu je u obliku trouglastog udubljenja.

Ilustracija 20. *Sheme niša mihraba bez ukrasa*

Ilustracija 21. *Mihrab džamije Bali-beg Malkočević*

Ilustracija 22. *Mihrab džamije Hasana Než-Zadea*

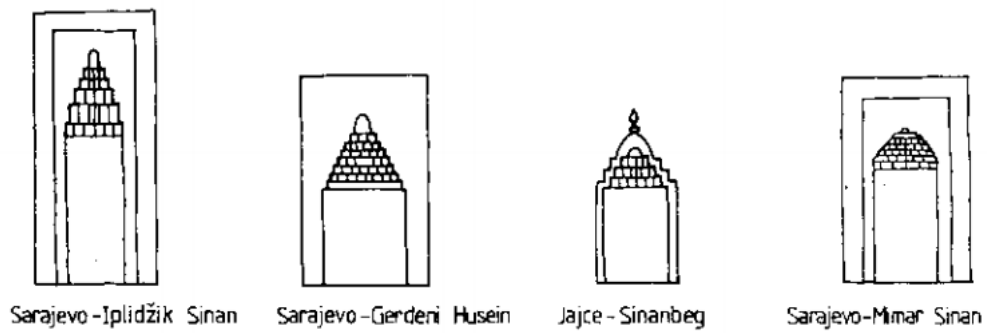

Ilustracija 23. *Mihrab Hubjar-agine džamije*

Džamija hadži Než-Zadea (U Dolu) je vratnička, tj. mahalska džamija, izgrađena 1570. godine. Ova džamija je tipičan primjer sarajevske mahalske džamije sa drvenom munarom. Na njenom mihrabskom zidu nema prozora u donjoj zoni, što je tipično za većinu mahalskih džamija. Mihrab ove džamije spada u skupinu šturo dekorisanih mihraba. Visok je i ima završetak konusnog oblika koji je veoma sličan završetku na vrhu mihraba Hubjar-agine džamije. U niši ovog mihraba, za razliku od mihraba iz prethodne dvije opisane džamije, kamen je tanko prekriven drvetom. Mihrab ima na vrhu završetak u obliku konusa koji je obojen u zeleno. Okvir mihraba je također jednostavan i ima nešto više dekorativnih šara od prethodno dva pomenuta mihraba. Geometrijska dekoracija upotpunjena floralnim završecima rezultat je savremene restauracije ovog mihraba.

5.2. Mihrabi prizmatičnih ukrasa

Primjer sarajevske džamije koja ima mihrab sa prizmatičnim ukrasima je Hažihasanova džamija u Sarajevu. Ova je džamija spomenuta kao primjer i u poglavlju u kome su opisani minberi sarajevskih džamija. Mihrab Hadžihasanove džamije je obojen slično kao njen minber. Cijeli je obojen u boje zemljanih tonova, a najviše se primijete smeđa i tamno zelena boja. Minber i mihrab ove džamije su arhitektonski veoma usklađeni i komplementiraju jedan drugom. Ovaj mihrab ima prizmatičan oblik, dok je dizajn unutrašnjosti niše imitacija stalaktita u kombinaciji smeđe i tamno zelene boje. Sa obje strane mihraba, simetrijski su raspoređene dvije levhe. Mihrab ove džamije ima okvir zelene boje koji je omeđen smeđom linijom. Još jedan primjer mihraba sa prizmatičnim ukrasima je i mihrab džamije Mimara Sinana (Golobrdica) u Sarajevu. Ovaj mihrab ima tip ukrasa koji se smatra najjednostavnijom imitacijom stalaktitnog ukrasa, a dobiva se pomoću cik-cak poteza koji se ponavljaju horizontalno u gornjem dijelu niše mihraba. Ovakav se ukras mihraba najčešće izvodi u malteru. Mihrab džamije Mimara Sinana se nalazi se na dužoj strani pravougaone osnove, što je rijetkost. Uokviren je floralnom ornamentikom koja je isprepletana duž cijelog okvira mihraba. Unutar mihraba je levha ispod koje se pruža niša mihraba sa imitacijom stalaktitnih ukrasa. U donjem dijelu ovog mihraba je još jedan ukras, također isprepleten cvijetnim ornamentima.

Ilustracija 24. *Sheme mihraba sa prizmatičnim ukrasima*

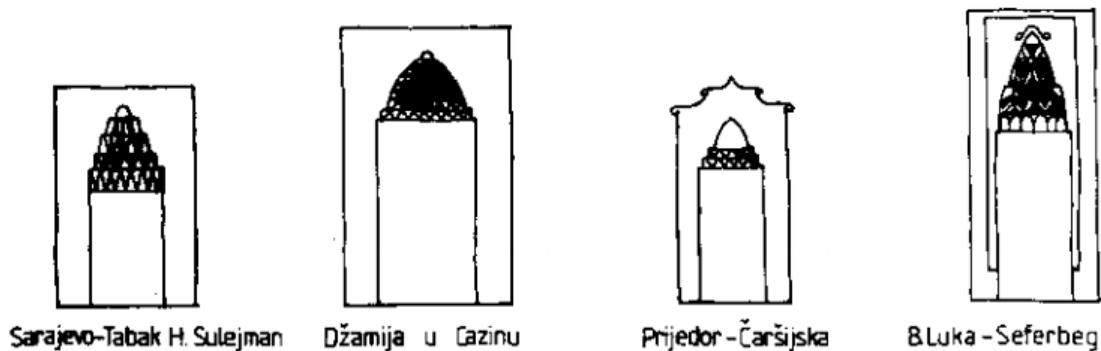

Ilustracija 25. *Mihrab Buzadži hadži Hasanove džamije*

5.3. Mihrabi trouglastih ukrasa

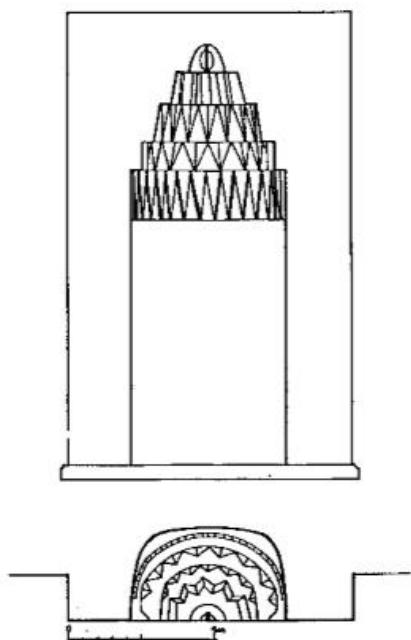
Postoji više sarajevskih džamija koje imaju mihrab iz grupe ovih ukrasa. Neki od najreprezentativnijih su mihrabi u Čekrekči Muslihidinovoj, Vrbanjuši i Brdo džamiji. U ovu grupu treba dodati i mihrabe Logavine, Mehmed-bega Isabegovića, Nadmlini, na Musluku i Arabi Atik džamije. U nastavku će biti opisani mihrabi Čekrekči Muslihidinove, Vrbanjuše i Brdo džamije. Većina ovih džamija je već pomenuta prilikom opisa portala i minbera sarajevskih džamija. Za razliku od prethodno opisanih mihraba, koji ne obiluju dekoracijom i bogatstvom oblika i ukrasa, mihrab Čekrekčijine džamije izgleda dosta drugačije. Prostor oko mihraba oslikan je gusto isprepletenom, cvijetnom ornamentikom. Najčešće korištene boje su crvena, svijetloplava, smeđa i narandžasta. Unutrašnji prostor niše nije oslikan. Trouglasti završetak mihraba sadrži mukarnasni dio koji je oslikan već pomenutim bojama. Dio ispod niza stalaktita u niši, ukrašen je floralnom ornamentikom koja se sastoji od pet (u nizu) grančica sa žutim cvijetnim izdancima. Mihrab Vrbanjuše džamije ima isti oblik kao mihrab Čekrekčijine džamije, a najveća je sličnostu u mnoštvu ukrasa. Sarač Alijina džamija ili takozvana Vrbanjuša (ovaj je naziv dobila po dijelu grada u kojem se nalazi), prvi put se u historijskim izvorima spominje oko 1528. godine. Njen mihrab je spoj trouglastog oblika dijela na vrhu i plavih tonova koji ukrašavaju cijelu mihrabsku konstrukciju. Ovaj mihrab ima i mukarnas ispod kojeg su, u donjem dijelu, oslikani stubovi. Mukarnas je obogaćen mnoštvom oblika i obojen je različitim bojama. Vanjski dio mihraba, odnosno okvir mihraba obojen je plavoom bojom. Na ovom mihrabu se ne mogu vidjeti levhe, niti nedekorirani prostor, ali nij bijeli dijelovi. To može ilustrovati koliko je zapravo ovaj mihrab ukrašen i oslikan. "Niša mihraba je podijeljena na horizontalne pojaseve, a svaki pojas ima trouglasti ukras. Ukrasi mogu biti plošni, više plastični ili naglašeni linijom. Mogu također biti kombinirani sa prizmatičnim ukrasima. Ovakav način ukrašavanja je često prisutan iz dva bitna razloga. Prvi razlog je da ovakvo ukrašavanje ostavlja dojam sredene dekoracije, a drugi razlog je da je ovo ukrašavanje veoma jednostavno za izvedbu."³⁵ Primjer još jednog mihraba sa trouglastim ukrasima je i mihrab Tabak Hadži Sulejmanove džamije u Sarajevu. Njegov prvi pojas dekorisan je plošnim trouglovima, a druga dva plastičnim. U posljednjem pojasu mihrab krasi nešto drugačiji, prizmatični ukrasi.

³⁵ Madžida Bećirbegović, *Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini* (Sarajevo: Veselin Masleša, 1990.), 147.

Ilustracija 26. *Sheme mihraba u vidu trouglastih oblika*

Još jedna džamija u kojoj se nalazi mihrab veoma slične izrade je i Brdo džamija (džamija Kadi Hasan efendije). Mihrab pomenute džamije ima nešto jednostavnije ukrase, dekoracija je svedenija, a u samoj niši mihraba je najdominantnija bijela boja. Mihrab je kamene profilacije i trouglastog oblika. Jedini dio mihraba koji ima nešto više ukrasa je vrh niše. Mukarnas je dekorisan u žutoj, zelenoj i smeđoj boji. Okvir mihraba je svijetlo zelene boje.

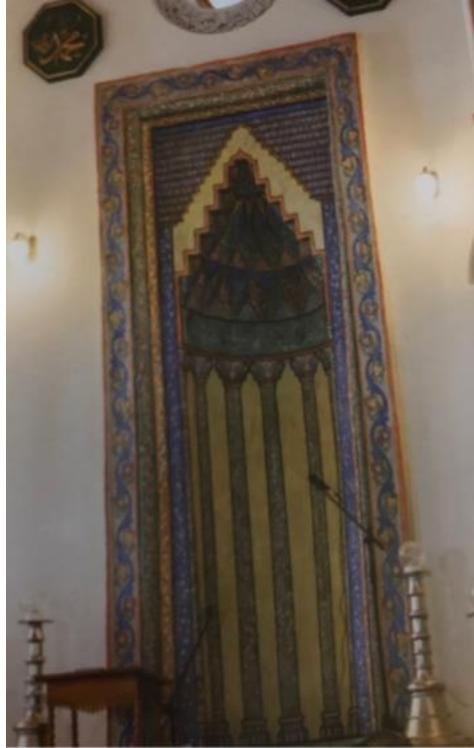

Sl. 157. *Mihrab džamije Tabak Hadži Sulejmana u Sarajevu sa trouglastim ukrasima*

Ilustracija 27. *Shema mihraba Tabak Hadži Sulejmanove džamije (Sarajevo)*

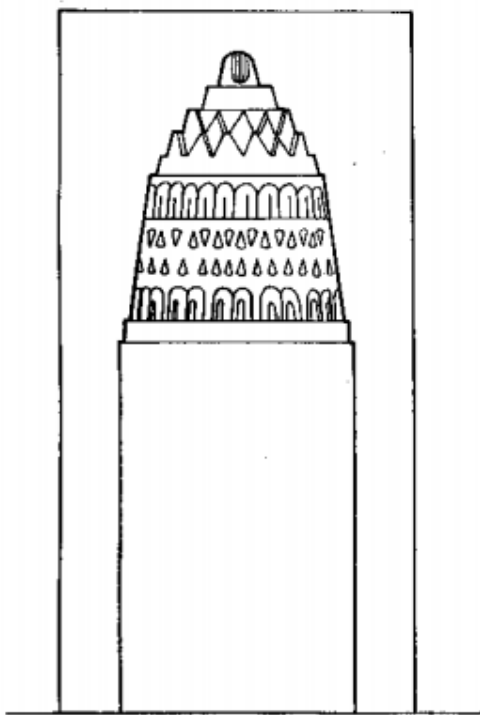
Ilustracija 28. *Mihrab Čekrekčijine džamije*

Ilustracija 29. *Mihrab Vrbanjuša džamije*

5.4. Mihrabi sa ukrasima u vidu niše

Četvrti tip mihraba zastupljen u sarajevskim džamijama iz vremena osmanske vladavine je mihrab sa ukrasima u obliku niše. Biti će opisana dva primjera ovakvih mihraba i to iz džamije Šejha Feruha (Abdesthana) i Terzibašin mesdžid. "Mjesto plastičnih istaka mihrab se može ukrasiti nišama raznih oblika, a nekada se niše kombinuju sa drugim ukrasima."³⁶ Zanimljivo je to da je izrada mihraba Šejha Feruha džamije zapravo originalna i sadrži vrlo kompleksne i rijetke kamene ukrase. Kada je riječ o tim dekorativnim elementima, treba se istaći da mihrab ove džamije ima mukarnas jedinstvene i zadivljujuće dekoracije i vrlo specifičnu i unikatnu stalaktitnu izradu. Dekoracija na mihrabu ove džamije je drugačija od svih prethodnih primjera mihraba, u obliku je stalaktita i veoma je specifična po odabiru boja. Danas su dominantne zelena, žuta i bijela boja, ali to su boje iz novijeg vremena. Treba uvijek imati na umu činjenicu da je u većini pomenutih džamija vremeom vršena restauracija, pa postoje elementi koji nisu zadržali originalne boje. Ispod mukarnasa je bijela površina koja ima okvir svijetlo bež boje. Na bijeloj su površini naslikane simetrične floralne dekoracije.

Ilustracija 30. *Shema mihraba sa ukrasom*

Ilustracija 31. *Mihrab džamije Abdesthane*

³⁶ Ibid., 158.

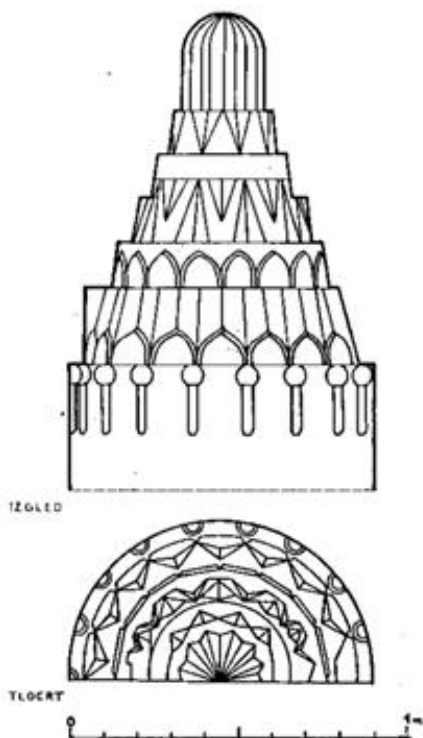
Drugi primjer je mihrab Terzibašinog mesdžida. Ovaj mihrab je zanimljiv jer u svojoj konstrukciji on ne „izranja“ iz zida, nego izgleda kao da uranja u zid. To je, samo po sebi, specifično i nesvakidašnje na području Sarajeva. Ovaj mihrab nema mnogo sličnosti sa ostalim navedenim primjerima, dakle u velikoj je mjeri unikatan. Viši je i svojom visinom gotovo da dotiče granicu zida i plafona (u ovom slučaju drvenog plafona). Forma je niše, a kompletan unutrašnji prostor niše mihraba je podijeljen u dva dijela. U gornjem dijelu je mukarnas, obojen u različite boje, među kojima preovladavaju zelena i žuta boja. Mukarnas je jedini dio mihraba koji je u boji. Ostali dijelovi mihraba su od bijelog kamena. Ispod mukarnasa je levha, a ispod levhe mihrab je obojen u bijelo i nema dekoracija. Još jednom treba napomenuti da su boje koje preovladavaju u mukarnasu iz skorijeg perioda, odnosno ne predstavljaju originalno slikarsko rješenje. Ostali dijelovi su bijeli kameni i dio su zida mihraba.

Ilustracija 32. *Mihrab Terzibašinog mesdžida*

5.5. Mihrabi sa jedinstvenim ukrasima

Graditelji sarajevskih džamija su često imali veliku želju da izgled svih elemenata i ukrasa na džamiji bude što unikatniji i ljepši. Iz tog su razloga majstori često bili inovativni kada su dekoracije u pitanju. Kao rezultat su ostale džamije jedinstvenih dekoracija i ukrasa. Većinom su takvi ukrasi izvedeni postupkom pojednostavljenja stalaktita, pri čemu svaki majstor u djelo unosi svoju ideju. Jedna od najunikatnijih primjera je mihrab Miščine džamije. Ovaj mihrab uranja u zid, ali je jedinstven po načinu izrade dekoracija. U prethodnim je poglavljima bilo riječi o portalu i minberu ove džamije i rečeno je da je minber od drveta. S druge strane, mihrab je od kamena i njegova niša je u potpunosti tamno smeđe boje. Dekoraciju čine zlatne niti koje su isprepletene i upravo ove niti imitiraju stalaktite. Vrh niše nije tipičnog trokutastog oblika. Vrh je stepenasto urađen, a posljednji stepen na samom vrhu je dosta izdužen.

Ilustracija 33. *Shema mihraba sa specifičnim ukrasom*

Ilustracija 34. *Mihrab Miščine džamije*

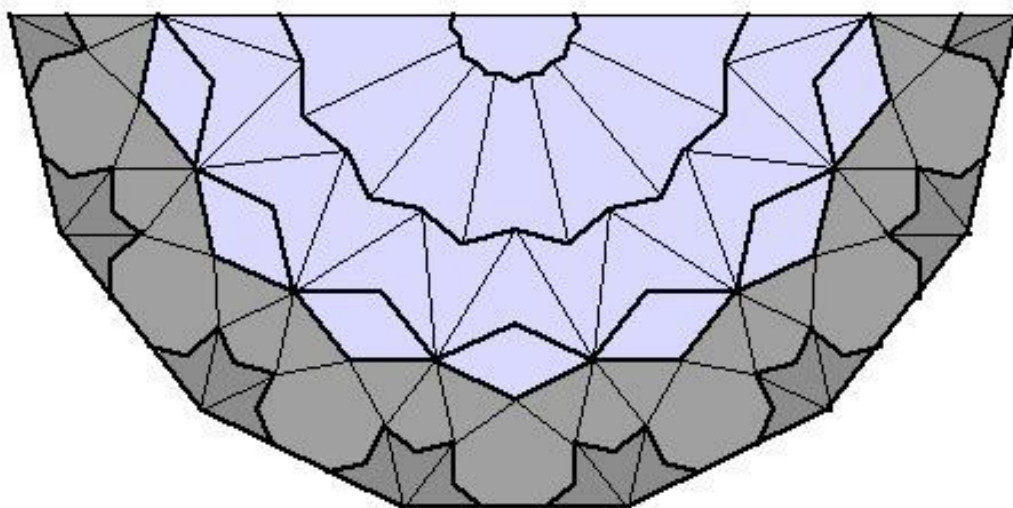
Mihrab džamije Kasim Katib u Sarajevu je još jedan primjer mihraba sa jedinstvenim ukrasima. Kod ovog se mihraba u prvom redu uočavaju vertikalni vijenci sa završecima jajastog oblika. U gornjem dijelu mihraba dominiraju dekoracije trouglastog oblika, a ispod tih dekoracija je još jedan red jedinstvenih dekoracija. Potpuno originalne ukrase ima i mihrab džamije Buzadži Hadži Jahje. Sudeći prema izradi mihraba, može se primijetiti naklonost majstorova naklonost ka izraženijoj plastici. U gornjem dijelu mihraba su trouglasti plastični vijenci su okrenuti prema gore, a ispod vijenca se u četiri reda nastavljaju ukrasi prizmatičnih oblika. Ovi su ukrasi postavljeni tako da izgledaju kao stalaktiti.

5.6. Mihrabi sa stalaktitnim ukrasima

Posljednja skupina mihraba, koja će biti obrađena u ovom radu, jesu mihrabi sa stalaktitnim ukrasima. Tipološki, najrasprostranjeniji i najčešći vid ukrasa ovih mihraba su ukrasi u vidu stalaktita (mukarnasa). Ova se tvrdnja više odnosi na džamije u svijetu, nego na džamije u Bosni i Hercegovini. Sarajevske džamije imaju mihrabe sa ukrasima iz svih pomenutih skupina. Ukrasi mihraba mogu biti jednostruki ili dvostruki, a prilikom dizajna se kombinuju sa nišama ili listovima. Među najpoznatijim mihrabima iz ove skupine je mihrab Gazi Husrev-begove džamije. Ovaj je mihrab veličanstven i po obliku i po izradi, a smješten je u središtu glavnog zida. Izrađen je od mermera raznih boja. U njegovoj niši nalaze se dva natpisa *sulus* arapskog pisma sa zlatnim reljefnim harfovima. Iznad natpisa je mukarnas raskošnog dizajna i položen je u sedam redova. Oblik ovog mihraba je unikatan i dvije su karakteristike po kojima se može izdvojiti. Prva karakteristika koja ga izdvaja je kvalitet utrošenog materijala, a druga bogatstvo oblika ovog mihraba. Kada je riječ o obliku vrha mihraba, može se primijetiti znatnu razliku u odnosu na ostale mihrabe. Naime, mihrab Begove džamije u svom gornjem završetku ima raskošan oblik krune. Bogatstvo njegovog izgleda ogleda se, kako je već rečeno, u kvaliteti materijala, obliku, ali i dimenzijama. Dimenzije ovom mihrabu daju veličanstvenost jer izgleda kao da odstupa od zida i kao da je sam sebi dovoljan u prostoru. S pravom se može reći da je ovaj mihrab impozantnog izgleda.

Ilustracija 35. *Mihrab Gazi Husrev-begove džamije*

Ilustracija 36. *Tlocrtno rješenje mukarnasa mihraba Gazi Husrev-begove džamije*
(preuzeto sa: <http://www.shiro1000.jp/muqarnas/data/balkan.htm>)

Drugi mihrab iz skupine onih, na čijim se radovima vidi da su djela iskusnijih majstora, jeste mihrab džamije sultana Mehmeda II el-Fatiha (Careva džamija). Svakako je jasno da, kroz cijeli rad, postoji povučena paralela između radova kojima se vidno davalo više pažnje i sredstava i onih čiji su majstori najvjerojatnije lokalni majstori bez nekog većeg iskustva i razvijene vještine. Lokalni majstori su najčešće gradili brojne mahalske džamije manjih dimenzija. Na mihrabu Careve džamije se vidi veliki utjecaj Carigrada i carigradskih džamija. Poznato je da su carigradske džamije u velikoj mjeri bile inspiracija prilikom gradnje džamija na našem podneblju. Najbolji primjer toga su Begova i Careva džamija. Mihrab Careve džamije je uokviren kamenom konstrukcijom i izranja 40 cm od zida.. Iz dokumenata Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika u Bosni i Hercegovini su preuzeti podaci o dimenzijama: "Mihrabska niša je široka 119 cm, a njen horizontalni presjek ima formu polovine pravilnog 12-ugaonika upisanog u krug radijusa 60 cm."³⁷ Niša je visoka 435 cm, a zasvedena je sa sedam redova stalaktita. Ovaj mihrab je među poznatijima u Sarajevu, upravo zbog svoje visine koja ga čini imponantnim. Uokviren je jednostavnim, kamenim okvirom koji je obojen u plavo. Okvir se u gornjem dijelu završava horizontalnom bordurom. Nišu ukrašavaju mukarnasi koji su izvedeni u šest redova. Stalaktiti mukarnasa su obojeni u plavu, oker i crvenu boju. U donjem dijelu niše naslikani su stupovi koji podsjećaju na korintske stupove. Prostor oko mihraba je obojen u dvije nijanse plave boje. Prvi okvir nakon niše je svijetlo plave boje i dekorisan je simetričnim floralnim ornamentima.

³⁷ Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, *Careva džamija, graditeljska cjelina*, http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2512 (pristup: 30.11.2019.)

Ilustracija 37. *Mihrab Careve džamije*

Ilustracija 38. *Mihrab Ferhadija džamije*

U Ferhadija džamiji se nalazi jedan od najpoznatijih sarajevskih mihraba po tipologiji i izradi. Zanimljivo je napomenuti da je mihrab Ferhadija džamije za jedan nivo (stepenik) odvojen od samog poda džamije, a od zida je isturen otprilike 34,7 cm. Opis koji slijedi je ponovno preuzet iz dokumenata Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika u Bosni i Hercegovini: "Otvor niše se završava stubasto stalaktitnim polihromnim ukrasima poredanim u pet pojaseva. Ovi se ukrasi postepeno sužavaju tako da zatvaraju udubljenje niše. Ivice mihraba čini kameni okvir bogato polihromno dekorisan."³⁸ Prostor unutar niše je uokviren pravougaonim poljem smještenim u profilirani kameni okvir mihraba. U prostoru niše se nazire dezen različitih boja koji je nekada vjerovatno postojao. Zanimljiv detalj na ovom mihrabu su naslikani čempresi u dnu niše, zato što čempres u islamskoj umjetnosti ima poseban značaj i interpretaciju. Crteži čempresa su naslikani i u drugim dijelovima ove džamije. Sa oba kraja niše nalaze se elementi u obliku pješčanog sata. Okvir mihraba je dekorisan vijencem. Raznobojan je i ima živopisan floralni šablon organskih oblika.

³⁸ Komisija za očuvanje spomenika, *Ferhadija džamija, graditeljska cjelina*, http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2514 (pristup: 30.11.2019.)

Kada je riječ o mihrabu Ali-pašine džamije, može se reći da spada u grupu mihraba sa stalaktitnim ukrasima. Ovaj mihrab se sastoji od sedmostrane mihrabske niše čiji se otvor stepenasto završava stalaktitima u šest pojaseva. Stalaktiti ovog mihraba se prema vrhu postepeno sužavaju i time zatvaraju udubljenje niše. Oko mihraba se nalazi kameni okvir koji je izvučen iz zida. Taj kameni okvir mihraba je širok 40 cm i dosta je širi od ostalih primjera mihraba koji su pomenuti. Okvir nema dekoracije i pastelne je boje.

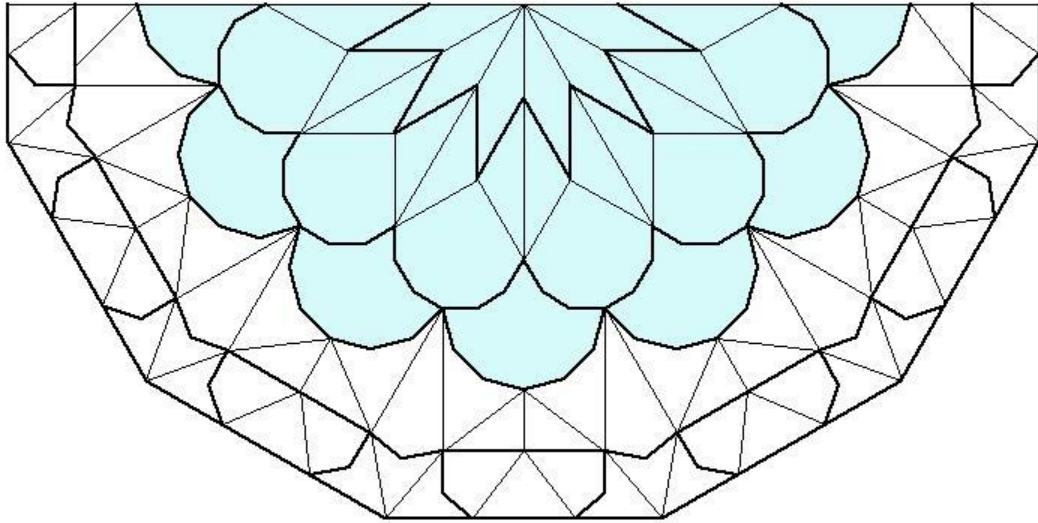
Posljednji iz ove skupine mihraba, koji su podijeljeni prema dekoraciji, je mihrab Havadže Duraka džamije (Čaršijska džamija). Mihrab je u svojoj osnovi podijeljen na sedam fragmenata obojenih u različite nijanse zelene boje i to na visini od 3 m. Na toj se visini otvor niše počinje sužavati u vrhu, gdje se mogu vidjeti stalaktitne dekoracije raspoređene u šest redova. Dekoracije se završavaju mihrabskom krunom. Stalaktitni ukras i mihrabska kruna su rađeni hromatski-jarkim bojama, dok je okvir mihraba rađen u svijetlim nijansama plave i na površini okvira su geometrijski ukrasi.

Ilustracija 39. *Mihrab Ali-pašine džamije*

Ilustracija 40. *Mihrab Čaršijske džamije*

Ilustracija 41. *Tlocrtno rješenje mukarnasa mihraba Ali-pašine džamije*

(preuzeto sa:<http://www.shiro1000.jp/muqarnas/data/balkan.htm>)

6. Zaključak

U ovom radu je analizirana arhitektonska plastika sarajevskih džamija 16. stoljeća. U obzir su uzete i vremenske i društvene okolnosti u kojima su građene ove džamije. Ovaj rad obuhvata pet poglavlja, a za primjer su odabrane sarajevske džamije, kao i manje mahalske džamije. Opisani su i upoređeni njihovi elementi: portal, mihrab i minber.

Poznato je da je 16. stoljeće u našoj zemlji predstavljalo vrijeme vrhunca osmanske vladavine. Obzirom da su Osmanlije u tom periodu učvrstile svoju vlast na ovim prostorima, jasno je da je gradnja džamija bila očekivan arhitektonski poduhvat. Većinu sarajevskih džamija su izgradili imućniji ljudi iz bosanskog naroda. Neke su džamije izgrađene u sastavu vakufname i poznato je da su bogatiji stanovnici željeli izgraditi objekte za svoj narod i tako ostaviti zadužbinu poslije svoje smrti. U procesu oblikovanja bilo koje arhitekture djeluju različiti faktori: klima, način rada, korišteni materijali i tehnike, dostupnost radne snage, ekonomski uslovi... Islamska arhitektura „izvire“ iz jezika Kur'anskog teksta i islamskih vjerovanja. Islamska je arhitektura izrazito povezana sa islamom i odražava dubinu i bogatstvo islamske civilizacije. Iz navedenih je razloga ova tema veoma interesantna za obradu i razmatranje, pogotovo zato što uključuje opis konkretnih primjera sarajevskih džamija. Analizirajući pomenute arhitektonske sakralne objekte i njihova tri glavna elementa, može se doći do konkretnih zaključaka. Ako se napravi paralela sa carigradskim džamijama, koje su bile arhitektonski uzor majstorima koji su gradili na ovom podneblju, vidi se da je u Sarajevu postojala izražena duhovna, socijalna i vizuelna komunikacija sa Carigradom. Pri tome se misli na carigradske džamije koji su pandan džamijama u Sarajevu, u periodu kada je osmanska arhitektura bila u svom najvećem usponu. To se može uočiti na primjerima izrade, oblikovanja, dekorisanja i planiranja džamije i njenih arhitektonskih elemenata. Kada je riječ konkretno o Sarajevu, vidne su dvije vrste arhitektonskih rješenja. Prva vrsta su džamije na kojima se vidi da su ih gradiliiskusni i vješti majstori. To su Begova, Ali-pašina, Ferhadija i Careva džamija. Po njihovom obliku, izradi i dekoraciji se može vidjeti da su građene po uzoru na stil koji je tada preovladavao u Carigradu. Džamije koje su sagrađene u sarajevskim mahalama i koje su nešto skromnijih dimenzija, su najčešće oskudijevale i u plastici i dekoraciji. Na osnovu izgleda ovih manjih, sarajevskih džamija se može vidjeti da su djelo lokalnih majstora, koji nisu imali dovoljno razvijenu vještinu ili iskustvo. Treba naglasiti da i ove džamije imaju veliki značaj,

kako historijski, tako i tradicijski. Razlika u odnosu na veće i reprezentativnije sarajevske džamije je upravo u dimenzijama i raskošnim ukrasima. Neizbježno je napomenuti da je rad lokalnih majstora, ali i majstora koji su dolazili iz inostranstva, uslovljen autohtonim izražajem, tj. uslovima samog mjesta u kojem se gradi. Umjetnički izražaj lokalnih majstora je naročito karakterističan u manjim mjestima, gdje majstori nisu imali vještinu izrade kao oni u Carigradu. Poznato je da je jedan od najpoznatijih osmanskih arhitekata bio Mimar Sinan. Ostali članovi cijele grupe umjetnika i arhitekata uz njega su imali adekvatno obrazovanje i stekli su dovoljno vještine da izgrade zdanja kakva i danas postoje u Istanbulu. Sve što je u Sarajevu građeno sa više uloženog truda kada su u pitanju detalji, dekoracija i materijal, je građeno po direktnom uzoru na centar osmanske države. Već je rečeno da ova tema obuhvata konkretne primjere mihraba, minbera i portala sarajevskih džamija. Portal, kao jedna od opštih odlika džamije, obrađen je u trećem poglavlju. Četvrto poglavlje sadrži opise minbera sarajevskih džamija, ali i njihovu usporedbu. Mihrabi džamija u Sarajevu opisani su u petom poglavlju, a navede su i njihove sličnosti i razlike. Prilikom rada na ovoj temi, imala sam priliku detaljnije se upoznati sa elementima sarajevskih džamija, te iz prve ruke ustanoviti šta je to što islamsku arhitekturu čini bogatom i značajnom za ove prostore. Činjenica je da su Osmanlije tokom svoje vladavine ostavile snažan pečat na ovu državu, a Islam je i danas jedna od najdominantnijih religija. Upravo zbog toga džamije i danas imaju veliku važnost stanovništvu Bosne i Hercegovine, najviše zbog obavljanja molitve. Okolnosti pod kojima su ove džamije nastale, kao i okolnosti njihovog rušenja i obnove su i danas relevantne zato što nam pružaju uvid u širu i kompletniju historijsku i društvenu sliku.

U ovaj rad su, kao primjeri, uvrštene Begova, Careva, Ferhadija, Ali-pašina, Havadže Duraka, Ašik-memija, Bali-bega Malkočevića, Čekrekčijina, Hadži Hasanova, Hubjar-agina džamija... Obuhvaćen je veći broj primjera, izvršena su poređenja i izneseni zaključci o pretpostavljenom utjecaju Carigrada, ali i drugih faktora na lokalnu arhitekturu. Sa sigurnošću se može tvrditi da je lokalna arhitektura izvor velike inspiracije, te da bi se i u budućnosti mogli pisati radovi na slične teme, pogotovo zato što o ovoj temi nije objavljeno mnogo radova.

7. Bibliografija

1. Andrejević, Andrej. *Islamska monumentalna umetnost XVI veka u Jugoslaviji:kupolne džamije*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti balkanološki institut: posebna izdanja knj.24, 1984.
2. Bećirbegović, Madžida. *Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1990.
3. Bejtić, Alija. *Spomenici osmanlijske arhitekture u Bosni i Hercegovini u: prilozi za orijentalnu filologiju, III-IV*. Sarajevo: Orijentalni institut, 1953.
4. Čengić, Nihad. *Begova džamija kao djelo umjetnosti*. Sarajevo: Sarajevo publishing d.d., 2008
5. Dervišević, Haris. „Sve tajne mihraba.“ Stav: 2016.
6. Dervišević, Haris. *Zbornik radova: „Bošnjaci u Osmanskom carstvu (XV-XX stoljeće)-Kako su Bošnjaci utjecali na razvoj osmanske umjetnosti.“* Naučni skup. Sarajevo: Impresum, 2014.
7. Hartmuth, Maximilian. *Centri i periferije u osmanskoj arhitekturi-Historija odnosa centar-periferija kao historija stila u arhitekturi osmanskih provincija*. Sarajevo: CHwB Regional Office, 2010.
8. Redžić, Husref. *Islamska umjetnost*. Beograd: Jugoslavija, 1982.
9. Redžić, Husref. *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1983.
10. Kreševljaković, Hamdija. *Izabrana djela*. Sarajevo: Veselin Masleša, 1991.
11. Kuban, Dogan. *Ottoman Architecture*. Suffolk, Woodbridge: Antique Collector's Club Ltd., 2010.
12. Malcom, Noel. *Bosnia: A Short History*. London: Papermac, 1966.
13. Šabanović, Hazim. „Dvije najstarije vakufname u Bosni.“ *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom sv. II (1952)*
14. Šabanović, Hazim. *Postanak i razvoj Sarajeva*. Sarajevo: P.o Radovi ANUBiH Knj. XIII. Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knj. 5., 1960.
15. Šurković, Kenan. Bojadžić, Elvira. *Osmanska arhitektura Sarajeva*. Sarajevo: Udruženje za promociju islamske umjetnosti Monolit, 2017.
16. Zlatar, Behija. *Zlatno doba Sarajeva: XVI stoljeće*. Sarajevo: Svjetlost, 1996.

17. Lewis, Bernard. *Svijet Islama. Vjera, narodi, kultura*. Beograd: Jugoslovenska revija, 1979.
18. Zukić, K. *Islamska arhitektura, slikarstvo i primijenjene umjetnosti I, II*. Sarajevo: Bošnjački institut, 2001.
19. Stierlin, H. *From the Selcuks to the Ottomans (Architecture)*. Köln: Taschen, 2002.
20. Michell, G. *Architecture of the Islamic world*. London: Thames and Hudson, 2002.
21. Ettinghausen, R.; Grabbar, O. *The Art an Anrchitecture of Islam 650 – 1250*. London: Penguin books, 1989.
22. Blair, S.S.; Bloom, J.M. *The Art an Architecture of Islam 1250 – 1800*. New York:Yale University Press, 1995.
23. Goodwin, G. *A History of Ottoman Architecture*.London: Thames and Hudson, 1992.
24. Hoag, J.D. *Islamic Architecture*. Milano: Electa, 2004.
25. Hillenbrand, R. *Islamic Art and Architecture*. London: Thames and Hudson: 1999.

8. Internet izvori

1. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.
http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2856 (pristup: 04.10.2019.)
2. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.
http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2897 (pristup: 04.10.2019.)
3. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.
http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2514 (pristup: 06.10.2019.)
4. Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine.
http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2512 (pristup: 06.10.2019.)

9. Popis ilustracija

Ilustracija 1. Portal Havadže Duraka džamije

(Kenan Šurkovic, Elvira Bojadžić, „*Osmanska arhitektura Sarajeva.*“ Udruženje za promociju islamske umjetnosti Monolit, Sarajevo (2017.).....16

Ilustracija 2. Portal Ali-pašine džamije.....16

Ilustracija 3. Portal džamije Ašik-memije

(Kenan Šurkovic, Elvira Bojadžić, „*Osmanska arhitektura Sarajeva.*“ Udruženje za promociju islamske umjetnosti Monolit, Sarajevo (2017.).....17

Ilustracija 4. Portal džamije Bali-bega Malkočevića

(Kenan Šurkovic, Elvira Bojadžić, „*Osmanska arhitektura Sarajeva.*“ Udruženje za promociju islamske umjetnosti Monolit, Sarajevo (2017.).....17

Ilustracija 5. Portal Gazi Husrev-begove džamije

(Kenan Šurkovic, Elvira Bojadžić, „*Osmanska arhitektura Sarajeva.*“ Udruženje za promociju islamske umjetnosti Monolit, Sarajevo (2017.).....21

Ilustracija 6. Portal Ferhadija džamije

(Kenan Šurkovic, Elvira Bojadžić, „*Osmanska arhitektura Sarajeva.*“ Udruženje za promociju islamske umjetnosti Monolit, Sarajevo (2017.).....21

Ilustracija 7. Portal Gazi Husrev-begove džamije

Fotografija preuzeta iz knjige *Begova džamija kao djelo umjetnosti*, Nihad Čengić.....22

Ilustracija 8. Tlocrtno rješenje mukarnasa portala Gazi Husrev-begove džamije

Fotografija preuzeta sa stranice: <http://www.shiro1000.jp/muqarnas/data/balkan.htm>)22

Ilustracija 9. Gazi Husrev-begova medresa (portal)

(http://media.historija.ba/picture/velike/begova_medresa.jpg).....23

Ilustracija 10. Portal Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu

(https://tntportal.ba/wp-content/uploads/2016/01/Gazi_Husrev-Begova_madrasa.jpg).....23

Ilustracija 11. Tlocrtno rješenje mukarnasa portala Gazi Husrev-begove medrese

Fotografija preuzeta sa stranice: <http://www.shiro1000.jp/mugarnas/data/balkan.htm>)23

Ilustracija 12. Portal Čekrekčijine džamije u Sarajevu.....25

(Kenan Šurkovic, Elvira Bojadžić, „*Osmanska arhitektura Sarajeva.*“ Udruženje za promociju islamske umjetnosti Monolit, Sarajevo (2017.)

Ilustracija 13. Careva džamija u Sarajevu (portal)

(Kenan Šurkovic, Elvira Bojadžić, „*Osmanska arhitektura Sarajeva.*“ Udruženje za promociju islamske umjetnosti Monolit, Sarajevo (2017.).....25

Ilustracija 14. Minber Gazi Husrev-begove džamije

(Kenan Šurkovic, Elvira Bojadžić, „*Osmanska arhitektura Sarajeva.*“ Udruženje za promociju islamske umjetnosti Monolit, Sarajevo (2017.).....31

Ilustracija 15. Minber Careve džamije

(Kenan Šurkovic, Elvira Bojadžić, „*Osmanska arhitektura Sarajeva.*“ Udruženje za promociju islamske umjetnosti Monolit, Sarajevo (2017.).....31

Ilustracija 16. Minber Havadže Duraka džamije

(Kenan Šurkovic, Elvira Bojadžić, „*Osmanska arhitektura Sarajeva.*“ Udruženje za promociju islamske umjetnosti Monolit, Sarajevo (2017.).....32

Ilustracija 17. Minber Ali-pašine džamije

(Kenan Šurkovic, Elvira Bojadžić, „*Osmanska arhitektura Sarajeva.*“ Udruženje za promociju islamske umjetnosti Monolit, Sarajevo (2017.).....32

Ilustracija 18. Minber Čekrekčijine džamije

(<http://old.kons.gov.ba/html/slike/1102502313.jpg>).....33

Ilustracija 19. Minber Hadži Hasanove džamije

(Kenan Šurkovic, Elvira Bojadžić, „*Osmanska arhitektura Sarajeva.*“ Udruženje za promociju islamske umjetnosti Monolit, Sarajevo (2017.).....33

Ilustracija 20. Sheme niša mihraba bez ukrasa

(Madžida Šećirbegović, „Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini,“ Veselin Masleša, Sarajevo (1990.).....38

Ilustracija 21. Mihrab džamije Bali-beg Malkočević

(Kenan Šurkovic, Elvira Bojadžić, „*Osmanska arhitektura Sarajeva.*“ Udruženje za promociju islamske umjetnosti Monolit, Sarajevo (2017.).....38

Ilustracija 22. Mihrab džamije Hasana Než-Zadea

(Kenan Šurkovic, Elvira Bojadžić, „*Osmanska arhitektura Sarajeva.*“ Udruženje za promociju islamske umjetnosti Monolit, Sarajevo (2017.).....39

Ilustracija 23. Mihrab Hubjar-agine džamije

(Kenan Šurkovic, Elvira Bojadžić, „*Osmanska arhitektura Sarajeva.*“ Udruženje za promociju islamske umjetnosti Monolit, Sarajevo (2017.).....39

Ilustracija 24. Sheme mihraba sa prizmatičnim ukrasima

(Madžida Šećirbegović, „Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini,“ Veselin Masleša, Sarajevo (1990.).....41

Ilustracija 25. Mihrab Buzadži hadži Hasanove džamije

(Kenan Šurkovic, Elvira Bojadžić, „*Osmanska arhitektura Sarajeva.*“ Udruženje za promociju islamske umjetnosti Monolit, Sarajevo (2017.).....41

Ilustracija 26. Sheme mihraba u vidu trouglastih oblika

(Madžida Šećirbegović, „Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini,“ Veselin Masleša, Sarajevo (1990.).....43

Ilustracija 27. Shema mihraba Tabak Hadži Sulejmanove džamije (Sarajevo)

(Madžida Šećirbegović, „Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini,“ Veselin Masleša, Sarajevo (1990.).....43

Ilustracija 28. Mihrab Čekrekčijine džamije

(Kenan Šurkovic, Elvira Bojadžić, „*Osmanska arhitektura Sarajeva.*“ Udruženje za promociju islamske umjetnosti Monolit, Sarajevo (2017.).....43

Ilustracija 29. Mihrab Vrbanjuša džamije

Kenan Šurkovic, Elvira Bojadžić, „*Osmanska arhitektura Sarajeva.*“ Udruženje za promociju islamske umjetnosti Monolit, Sarajevo (2017.).....44

Ilustracija 30. Shema mihraba sa ukrasom

(Madžida Šećirbegović, „Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini,“ Veselin Masleša, Sarajevo (1990.).....45

Ilustracija 31. Mihrab džamije Abdesthane

(Kenan Šurkovic, Elvira Bojadžić, „*Osmanska arhitektura Sarajeva.*“ Udruženje za promociju islamske umjetnosti Monolit, Sarajevo (2017.).....45

Ilustracija 32. Mihrab Terzibašinog mesdžida

(Madžida Šećirbegović, „Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini,“ Veselin Masleša, Sarajevo (1990.).....46

Ilustracija 33. Shema mihraba sa specifičnim ukrasom

(Madžida Šećirbegović, „Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini,“ Veselin Masleša, Sarajevo (1990.).....47

Ilustracija 34. Mihrab Miščine džamije

(Kenan Šurkovic, Elvira Bojadžić, „*Osmanska arhitektura Sarajeva.*“ Udruženje za promociju islamske umjetnosti Monolit, Sarajevo (2017.).....47

Ilustracija 35. Mihrab Gazi Husrev-begove džamije

Kenan Šurkovic, Elvira Bojadžić, „*Osmanska arhitektura Sarajeva.*“ Udruženje za promociju islamske umjetnosti Monolit, Sarajevo (2017.).....50

Ilustracija 36. Tlocrtno rješenje mukarnasa mihraba Gazi Husrev-begove džamije

Fotografija preuzeta sa stranice: <http://www.shiro1000.jp/muqarnas/data/balkan.htm>)50

Ilustracija 37. Mihrab Careve džamije

(Kenan Šurkovic, Elvira Bojadžić, „*Osmanska arhitektura Sarajeva.*“ Udruženje za promociju islamske umjetnosti Monolit, Sarajevo (2017.).....52

Ilustracija 38. Mihrab Ferhadija džamije

(Kenan Šurkovic, Elvira Bojadžić, „*Osmanska arhitektura Sarajeva.*“ Udruženje za promociju islamske umjetnosti Monolit, Sarajevo (2017.).....52

Ilustracija 39. Mihrab Ali-pašine džamije

(Kenan Šurkovic, Elvira Bojadžić, „*Osmanska arhitektura Sarajeva.*“ Udruženje za promociju islamske umjetnosti Monolit, Sarajevo (2017.).....53

Ilustracija 40. Mihrab Čaršijske džamije

(Kenan Šurkovic, Elvira Bojadžić, „*Osmanska arhitektura Sarajeva.*“ Udruženje za promociju islamske umjetnosti Monolit, Sarajevo (2017.).....53

Ilustracija 41. Tlocrtno rješenje mukarnasa mihraba Ali-pašine džamije

Fotografija preuzeta sa stranice: <http://www.shiro1000.jp/muqarnas/data/balkan.htm>) 54